

**O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI`
XALI`Q BILIMLENDIRIW MINISTRLOGI**

**A`JINIYAZ ATI`NDAG`I` NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALI`Q INSTITUTI`**

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`teti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

**4 v kurs pitkeriwshisi Embergenova Almaxan Qazaqbaevnani`n`
«Qaraqalpaq dialektologiyali`q so`zligi ha`m woni`n`
du`ziliw principleri» degen temadag`i`**

PITKERIW QA`NIGELIK JUMI`SI`

Kafedra basli`g`i`:

f.i.k. M. Qurbanov

Ilimiy basshi`:

f.i.k. S.Shi`nnazarova

No`kis-2015

Jaqlawg`a ruxsat berildi.

Fakul`tet dekani`:	f.i.k.E.Allanazarov
Kafedra basli`g`i`:	f.i.k.M.Qurbanov
İlimiy basshi`:	f.i.k.S.Shi`nnazarova

Tema: «Qaraqalpaq dialektologiyali`q so`zligi ha`m woni`n` du`ziliw principleri» atli` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`n jazı`wshi` Embergenova Almaxan Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasi`ni`n` qarari`:

<<Qaraqalpaq dialektologiyalıq so`zligi ha`m wonin` du`ziliw principleri>> degen temadag`i` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`na \_\_\_\_\_ bahasi` qoyi`lsi`n.

MAK basli`g`i`: _____

MAK ag`zalari`: _____

TEMA: «Qaraqalpaq dialektologiyalı'q so`zligi ha'm woni'n` du`ziliw principleri

Joba:

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'.....	
Kirisiw.....	
I Bap. Qaraqalpaq tilinde dialektlik so`zliklerdin` qa`liplesiwi.....	
1.1.Qaraqalpaq dialektologiyasi'ni'n` qa`liplesiwinde rus ilimpazlari'ni'n` u`lesi.....	
1.2. Jergilikli ilimpazlardi'n` qaraqalpaq dialektologiyasi' tarawı'ndag`i` miynetleri.....	
II Bap. Qaraqalpaq dialektologiyasi'nda so`zliklerdin` du`ziliw principleri....	
2.1. N.A.Baskakovti'n` «Qaraqalpaq tili» (I tom) miynetinde dialektlik so`zlerdin` beriliw principleri.....	
2.2. Wo. Dospanov, B. Beketov ha'm Sh. Ka`rimxojaevlardi'n` dialektlik so`zlikke qosqan u`lesi.....	
2.3. T. Begjanov ta`repinen du`zilgen so`zliktin` wo`zgesheligi	
2.4. Dialektlik so`zliklerde materiallardi'n` beriliwi.....	
III Bap. D. S. Nasi'rov ha'm Wo. Dospanovlar ta`repinen du`zilgen dialektologiyalı'q so`zlikte so`zlerdin` beriliw ta`rtibi.....	
3.1. Son`g`i' waqi'tlarda du`zilgen dialektologiyalı'q so`zlikler ha'm wolardi'n` a`hmiyeti.....	
3.2. Kenimex qaraqalpaqlari' tili boyi'nsha du`zilgen so`zlikte so`zlerdin` beriliw ta`rtibi.....	
Juwmaqlaw.....	
Paydalang`an a`debiyatlar.....	
Qosi'mshalar.....	

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'

**Temani'n` aktualli'g'i':** Dialektologiyali'q so`zlikler—bul qaraqalpaq tili leksikologiyasi'ni'n` ayri'qsha tarawları'ni'n` biri. Uli'wma leksikografiya ilim wo`z ishine ken` mazmundi' qamti'ydi'. Atap aytqanda, a`meliy leksikografiya, teoriyali'q leksikografiya, tariyxı'y ha`m tariyxı'y yemes leksikografiya ha`m bulardı'n` qatarı'nda dialektologiyali'q leksikografiyani' da atap wo`tiwge boladı'. Biz ta`repimizden tan`lap ali'ng`an tema «Qaraqalpaq dialektologiyali'q so`zligi ha`m oni'n` du`ziliw principleri» dep atalı'p, aymaqlı'q si'patqa iye sheklengen leksikani' ha`r ta`repleme izertlew, woni'n` a`meliyatta paydalani'w jol-jobaları'n u`yreniw, a`debiy tildi bayta ali'w imkaniyatları'n u`yreniw, basqa so`zliklerden ayi'rmashi'li'g'i'n an`law, du`ziliw principlerin u`yreniw a`sirese dialektlik so`zlerdi a`debiy til normasi' si'pati'ndag'i' xi'zmetine itibar qarati'p ilimiy, a`meliy aylani'sqa tu`siriw – bul pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zdi'n` aktual mashqalalardan birine aylang`anli'g'i'n da`lilleydi.

İzertlew obykti ha`m predmeti:

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` izertlew obykti – bul qaraqalpaq dialektlik so`zlikleri, al predmeti—dialektlik so`zliklerdin` du`ziliw principlerin u`yreniw boli'p yesaplanadı'.

Jumi'sti'n` maqseti ha`m wazi'ypasi': Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` aldi'na qoyg`an maqseti – qaraqalpaq dialektlik so`zliklerdin` principlerin u`yreniw wo`zgesheliklerine itibar qarati'w, wonnan duri's ha`m wori'nli' paydalana ali'w, a`debiy til normalari'nan ayi'rmashi'li'g'i'n an`law si'yaqli' ma`selelerdi wo`z ishine aladı'. Atap aytqanda:

- qaraqalpaq dialektlik so`zliklerdin` qa`liplesiw dereklerin analizlew;
- qaraqalpaq dialektologiyasi'ni'n` qa`liplesiwinde rus ilimpazları'ni'n` xi'zmetine ilimiy sholi'w jasaw;
- jergilikli ilimpazlardı'n` dialektologiya tarawı'ndag'i' miynetlerin u`yreniw;

— belgili dialektolog ilimpaz N. A. Baskakovti'n` «Qaraqalpaq tili» miynetine sholi'w;

— bul miynette dialektlik materiallardi'n` beriliwin basshi'li'qqa ali'w;

— dialektologlar D. S. Nasi'rov ha'm Wo. Dospanovlardi'n` avtorli'g'i'ndag'i' dialektologiyali'q so'zliktin` a'meliy a'hmiyetliligin, du`ziliw principlerin u'yreniw;

— g'a'rezsizlik ji'llari'nda ja'riyalang'an dialektologiyali'q so'zlikler, wolardi'n` du`ziliw principlerine, a'hmiyetine lingvistikali'q jaqtan tallaw ju'rgiziw ha'm basqa da ma'selelerdi wo'z ishine aladi'.

İzertlew metodlari' ha'm usi'llari': Bakalavr pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n` izertlew metodlari' si'pati'nda sinxroniyali'q baqlaw, sali'sti'rmali', sali'sti'rmali'-tariyxı'y ha'm si'patlama metodlari'nan paydalani'ldi'.

**İzertlew na'tiyjelerinin` teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti:** Pitkeriw qa'nigelik jumi'si' u'lken teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyetke iye. Wonda dialektologiyali'q materiallar tiykari'nda du`zilgen tu`rlishe so'zlikler za`ru'rli til materiallari' boli'p xi'zmet atqaradi'.

İzertlew jumi'si'ni'n` ilimiy jan`ali'g'i':

Qaraqalpaq tilinde dialektologiya, leksikografiya yamasa dialektik so'zlikler boyi'nsha bir qatar ilimiy, a'meliy jumi'slar wori'nlandi'. Bizge ma'lim bolg`ani'nday dialektologiyali'q bag`darda so'zlikler ju`zege keldi. Al, qaraqalpaq dialektologiyali'q so'zligi ma'seseles ha'm woni'n` du`ziliw principleri boyi'nsha bu`gingi ku`nge shekem arnawli' tu`rde jumi's wori'nlanbadi'. Bakalavr pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda tikkeley usi' ma'seleler itibarg`a ali'ndi'. Dialektlik so'zlikler ha'm woni'n` du`ziliw principlerin u'yreniw ma'seseles pitkeriw qa'nigelik jumi's tu`rinde birinshi ma`rte izertlenip ati'r.

**Wori'nlang'an miynettin` tiykarg'i' na'tiyjeleri:** Bul jumi'sti'n` na'tiyjeleri si'pati'nda uli'wma bilim beriw mekteplerinde worta arnawli' ka'sip - wo`ner bilimlendiririwinde woqi'wshi'lardi'n` dialektologiya tarawı' boyi'nsha bilim ha'm qi'zi'g'i'wshi'li'qlari'n asi'ri'wda so'zlikler menen islesiwde, wolardi'

basqa soʻzliklerden pariʻqlawda, principiwrin anʻlawda jaqsiʻ naʻtiyjeler beredi dep yesaplaymiʻz.

**Jumiʻstiʻn` quriʻliʻsiʻ:** Pitkeriw qaʻnigelik jumiʻsiʻ tiykariʻnan uʻsh bap tan turadiʻ. Baplardiʻn` haʻr biri bir neshe boʻlimnen haʻm juwmaqlaw boʻliminen turadiʻ. Jumiʻstiʻn` sonʻiʻnda paydalaniʻlgʻan teoriyalıʻq aʻdebiyatlar dizimi berildi. Al, jumiʻstiʻ woriʻnlaw bariʻsiʻnda buʻgingi kuʻnge shekem baspa soʻzde jaʻriyalangʻan soʻzliklerden uʻlgiler keltirildi. Qosiʻmshalar boʻliminde tema boyiʻnsha slayd islenbeleri usiʻniʻldiʻ.

KIRISIW

Tilimizde bir qatar soʻzliklerdinʼ ishinde dialektologiyaliʼq soʻzlikler de qaraqalpaq leksikografiyasiʼn tuʼr jagʼiʼnan bayiʼtiʼwda xiʼzmeti uʼlken. «Leksikografiya» – tiykariʼnan grek tilinen aliʼngʼan soʻz boliʼp (soʻzge baylaniʼsliʼ, saʼykes) haʼm (grafo – jazaman) soʻzlerininʼ birikpesi boliʼp, «soʻzlerdi jaziʼp shiʼgʼiʼw, taʼriyplew, siʼpatlaw» maʼnisindegi termin.

Soʻzlerdi toplaw, siʼpatlaw tek aʼmeliy process boliʼp gʼana qalmastan, al bunda bir qansha ilimiy izleniwler, analizler de koʻrsetiliwi naʼtiyjesinde bizge maʼlim bolgʼaniʼnday, leksikografiya woʻz naʼwbetinde «aʼmeliy leksikografiya» haʼm «teoriyalıʼq leksikografiya» gʼa boʻlinedi. Miʼsaliʼ: ilimpaz V. G. Gaktiʼnʼ jaziʼwiʼnsha: «Til bilimininʼ soʻzlik boyiʼnsha teoriyasiʼ tarawiʼna saʼykes, yagʼniʼy teoriyalıʼq leksikografiya soʻzlik tuʼrleri haʼm wolardiʼ duʼziwdinʼ teoriyalıʼq tiykarlariʼn islerin islep shiʼgʼiʼw menen shugʼiʼllanadiʼ haʼm bir qatar mashqalalardiʼ qamtiʼydiʼ. Sonliʼqtan, soʻzliklerdinʼ uliʼwma tipologiyasiʼ haʼm janʼa tuʼrdegi soʻzliklerdi islep shiʼgʼiʼw, soʻzlik mikrostrukturasiʼn islep shiʼgʼiʼw, (soʻzlerdi tanʼlap aliʼw, soʻzlik haʼm soʻz maqalalariʼn jaylastiʼriʼw, omonimlerdi belgilew, soʻzlik taʼrtibine usiʼniʼlatugʼiʼn materiallardıʼ kiritiw soʻzlik mikrostrukturasiʼn, haʼr bir soʻzlik maqalasiʼn islep shiʼgʼiʼw (soʻzge

grammatikali'q ha'm fonetikali'q tu'sinik beriw, ma'nilerin aji'rata biliw kerek» – dep ko'rsetedi.¹

Al, wo'zbek til biliminde A Yuldashev: «So'zlik du'ziwdin` uli'wma ha'm jeke, teoriyali'q ta'repleri, principiari wo'z waqti'nda tu'rkiy til biliminde de islep shi'g'i'lg'an» – dep ko'rsetedi.²

Al, A. Madaliev: «A'meliy leksikografiya ha'm so'zlik du'ziw bir qatar ja'miyetlik za'ru'r wazi'ypalardi' wori'nlaydi'. Wo'z ha'm wo'zge tillerdi u'yreniw, ana tilin si'patlaw ha'm normag'a tu'siriw (tu'sindermeli, imla ha'm basqa da tu'rdegi so'zlikler ja'rdeminde) tiller arali'q baylani's mu'na'sibetin ta'miyinlew (yeki ha'm ko'p tillik so'zlikler, so'ylesiw so'zlikleri) belgili til leksikasi', ilimiy bari'sta u'yreniw (etimologiyali'q, tariyxi'y so'zlikler) ha'm t. b. u'lken a'hmiyetke iye» dep ko'rsetedi.³ Bunday so'zlik tiplerinen biri lingvistikali'q so'zlikler qatari'na kiretug'i'n dialektlik so'zlikler ha'm woni'n` principiari biliw ayri'qsha a'hmiyetke iye.

Leksikografiya tiykari'nan so'zlik du'ziw isleri ha'r tu'rli xali'qlarda jazi'wdi'n` rawajlani'wi'ni'n` da'slepki basqi'shlari'nda anaw yaki mi'naw (tu'siniksiz) eskirgen dialektlik, arnawli' yamasa shet tilge ta'n so'zlerdin`

¹ Гаг В. Г. Лексикография лингвистический энциклопедический словарь. –М. 1990. стр. 258

² Юлдашев А. Принципы составления тюркско-русских словарей. -М. 1972.

³ Madaliev Wo. O'zbek leksikorafiyasi tarixidan. Uzbek tili va adabiyoti. Toshkent, 2008, 37-42-b.

qanday ma'ni an'lati'wi'n biliw za'ru'rliǵi tiykari'nda payda bolǵan dep isenimli tu'rde ayta alami'z.

Leksikografiya, soni'n` ishinde dialektlik so`zliklerge itibar qaratqani'mi'zda, wol a`meliy ha`m teoriyali'q taraw si'pati'nda leksikologiya, stilistika, fonetika, til tariyxi', tildin` grammatikali'q quri'li'si' haqqi'ndag`i' bilimlerdi basshi'li'qqa aladi'.

Zamanago`y leksikografiya so`zliklerdin` za'ru'r ja`miyetlik wazi'ypasi'n arnawli' tu'rde ko`rsetip, so`zlikler tipologiyasi'n payda yetedi. Bul ta`repiyen bir tillik leksikografiya (tu`sindirme ha`m basqa da so`zlikler) yeki tillik leksikografiya (til u`yreniwge arnalg`an arnawli' so`zlikler) ilimiy – texnikali'q leksikografiya (terminologiyali'q so`zlikler) dialektologiyali'q so`zlikler, a`lbette, bir-birinen pari'qlanadi'.

Dialektlik so`zliklerdi dialektolog ilimpaz Wo.Dospanov wo`z miynetlerinde «Aymaqli'q leksikografiya» degen at penen de ataydi'⁴

Dialektologiyali'q ekspediciyalar da`wirinde respublikada ha`m woni'n` menen qon`si'las shegaralarda jasawshi' qaraqalpaqlardi'n` so`ylew tilinin` wo`zgeshelikleri ilimiy ta`repiyen izertlendi. Ji'ynalg`an materiallardi'n` berilgen juwmaqlari' belgili bahag`a iye boldi'. Sebebi qaraqalpaq xalqi'ni'n` awi'zeki so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerin izertlew arqali' woni'n` tilinin` tariyxi'na tuwi'sqan tu`rkiy tilles xali'qlar menen

⁴Dospanov Wo. Qaraqalpaq aymaqli'q leksikografiyası'. No`kis, Qaraqalpaqstan, 2008.

qanday qatnasta yekenligin bildiriwge mu`mkinshilik beretug`i`n
dereklerdin` ko`rip ali`w ma`selesi payda boladi`

Demek, bul dialektlik so`zlik qaraqalpaq tilinde akademiya`l`q tiptegi
yemes, xi`zmeti boyi`nsha lingvistikali`q so`zlikler qatari`n toli`qti`radi`. Biz
pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda bu`gingi ku`nge shekem qaraqalpaq til
biliminde ja`riyalang`an dialektologiyali`q so`zliklerge itibar qaratami`z.

I BAP QARAQALPAQ TİLİNDE DİALEKTLİK SO`ZLİKLERDİN` LEKSİKOGRAFIYASININ` QA`LİPLESİWİ

Uli`wma tu`rkiy leksikografiyası`na, so`zlik du`ziw ta`jiriybesine itibar qaratsaq, bu`gingi ku`nge shekem bir qatar so`zliklerdin` ju`zege kelgenligin ko`remiz. Solardi`n` ishinde qaraqalpaq til biliminde de bir qatar so`zliklerdin` payda bolg`anli`g`i` ma`lim. Tek g`ana qaraqalpaq tilinin` leksikografiyası` boyi`nsha 50 ge jaqi`n tu`rlishe tarawlarg`a arnalg`an so`zliklerdin` du`ziliwi – buni`n` ayqi`n da`lili.

A`debiy leksikografiyami`zda tu`sindirme, yeki tillik tarawlar boyi`nsha terminologiyalı`q, imla, orfoepiyalı`q ha`m basqa da so`zliklerdi tayarlaw bunday jumi`slardi` iske asi`ri`wdi`n` teoriyası` qarasti`ri`lsa, a`debiy yemes leksikografiya yag`ni`y dialektologiyalı`q, qarapayı`m ha`m kitabı`y so`zlerdin` so`zligi menen usı` si`yaqli` miynetlerdin` teoriyalı`q ma`selelerin wo`z ishine aladı`. Demek, bul ta`repien qarag`anı`mi`zda, dialektlik so`zlikler, sonday-aq leksikografiyanı`n` tiykarg`i` obyektı dialektlik leksika bolsa, a`debiy leksikologiya menen leksikografiya bul a`debiy leksikani` wo`z ishine aladı`. Bul ta`repien, dialektlik leksikologiya menen leksikografiya tarawı`ndag`i` yerisken tabi`slardi`n` birdey yemesligin seziw mu`mkin. Dialektologiyalı`q so`zliklerde yelege shekem dialektlik leksika menen a`debiy leksikani`n` qollanı`lı`w shegaralari` anaw yamasa mi`naw so`zdi leksikografiyalı`q izbe-izlikte beriw, dubletler, ha`r qi`yli` variantlar, ko`p ma`nili dialektlik so`zdin` a`debiy tildegi jubaylası`n tabi`w, omonimlerdin` tu`rleri, omonimler ma`selesin tek g`ana qaraqalpaq tili yemes, al uli`wma tu`rkiy tillerde de ushi`ratpaymi`z. Bul haqqı`nda dialektolog ilimpaz Wo.Dospanov: «Tu`rkiy tillerinin` leksikografiya (soni`n` ishinde dialektlik leksikografiyada) ha`r qi`yli` tildegi so`zliklerdi du`ziw, wolardi` ko`pshiliktin` dodalawı`na salı`w, ha`r qi`yli` ma`selelerin qarasti`ri`w si`yaqli` ta`repleri boyi`nsha a`debiy so`zliklerdin` ha`zirgi jetiskenliklerinen artta

qali'p kelmekte» dep bu'gingi dialektologiya ilimidegi mashqalalardi' atap ko'rsetedi.⁵

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasini'n qa'liplesiwinde dialektlik mazmunda so'zlik du'zgenler N. A. Baskakov, Wo. Dospanov, D. S. Nasi'rov ha'm basqa da bir qatar ilimpazlardi'n so'zliklerin u'yreniw, wolardi'n dialektologiyali'q so'zlik du'ziwdegi is ta'jriybelerin, so'zlik du'ziw principlerin, reestr si'pati'nda ali'ng'an dialektlik so'zlerdin aymaqli'q wo'zgesheliklerine qaray bo'liniw jag'dayi', janli' so'ylew tillerinen ali'ng'an mi'sallar menen beriliwi ha'm woni'n a'debiy tilge beriliwi jag'daylari'n, a'llette, yesapqa ali'wi'mi'z kerek dep yesaplaymi'z.

Xali'q tilindegi jergilikli wo'zgeshelikler–janli' so'ylew tilindegi aymaqli'q si'patqa iye so'zler tildi izertlewshilerdin di'qqati'n yerteden awdari'p kiyati'rg'an qubli'slardi'n biri. Qa'legen tildin awi'zeki so'ylew tili qurami'nda jergilikli til qubi'li'slari'n ushi'rati'wg'a boladi'. Qaraqalpaq tili ishinde de sol si'yaqli' qaraqalpaqlardi'n tarag'an aymaqlari'ni'n, ha'mmesinde sol jerde jasaytug'i'n xali'qti'n tiline ta'n wo'zgesheliklerdin bar yekeni bayqaladi'. Buni' ilimde dialektlik qubi'li'slar dep ataydi'. Dialektlik qubli'slar–xali'q tilinin ko'rinisi. Ha'r bir aymaqta jasaytug'i'n qaraqalpaqlardi'n tilinde ushi'rasatug'i'n tillik ayi'rmashi'li'qlardi'n payda boli'wi'ni'n ha'm til qubi'li'slari'ni'n bir-biri menen ushlasatug'i'n tariyxi'y negizleri bar.

Dialektlik wo'zgeshelikler–degenimiz, belgili bir jerdin, aymaqli'q xali'qti'n wo'zine xi'zmet etetug'i'n fonetikali'q, grammatikali'q ha'm leksikali'q jag'i'nan wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri bar. Uli'wma xali'qli'q tildin bir bo'legi. Dialektlerde gezlesetug'i'n jergilikli wo'zgeshelikler sol tilden paydalani'wshi'lar ushi'n ken tani'mali'qqa iye bolmay ha'm wolar barli'q aymaqta g'ana qollani'ladi'. Tildegi dialektler menen so'ylesimler dialektologiyani'n ma'selelerin sheshiw ushi'n g'ana izertlenbeydi.

⁵ Dospanov Wo. Qaraqalpaq aymaqli'q leksikografiyası' (woqi'w qollanba). No'kis, Qaraqalpaqstan 2008. 3-bet.

Al, dialektlerdi wondag`i` til wo`zgesheliklerin tasi`n biliwde, til tariyxı`n izertlewde, xali`q tilinin` so`z bayli`g`i`n men`geriwde ha`m teoriyalı`q ha`m a`meliy a`hmiyetke iye.

1.1. Qaraqalpaq dialektologiyası`ni`n` qa`liplesiwinde rus ilimpazları`ni`n` u`lesi

Qaraqalpaq tili dialektologiyası`ni`n` izertleniwi ma`selesin rus ilimpazları`nan N. A. Baskakovtı`n` miynetleri menen baslanadı`.⁶ Sonday-aq 1930-ji`llarda qaraqalpaq tili haqqı`nda jazı`lg`an S.E.Malovtı`n`, E.D.Polivanovtı`n` ha`m de A. A. Sokolovlardı`n` miynetlerinde de wonı`n` dialektlerge qatnası` boyı`nsha ayı`rı`m pikirlerdin` bar yekenligin yesapqa ali`w za`ru`r.

N. A. Baskakov wo`zinin` bul joqarı`da atap wo`tilgen miynetinde qaraqalpaq tilinde yeki dialekt bar dep atap ko`rsetedi.

1. Arqa-Shi`g`i`s,
2. Qubla-Batı`s.

Usı` yeki dialekt arası`ndag`i` fonetikalı`q, morfologiyalı`q ha`m leksikalı`q wo`zgesheliklerdi salı`sti`radi`. Kitaptı`n` son`i`nda dialektologiyalı`q materiallar ha`m dialektlerdin` so`zligin beredi.

Qaraqalpaq tilinin` dialektlerin izertlew ha`m wonı`n` jergilikli wo`zgesheliklerine itibar qaradı`w ma`selesi, materiallardı` ji`ynaw jumi`sları` 1920-1930-ji`llardan baslanadı`. Wolardan, a`sirese, E.D.Polivanovtı` da atap wo`tiw worı`nli`.⁷ Sonday-aq A. A. Sokolov⁸ ta bul tarawda bir qatar jumi`slardı` ali`p barg`an. Usı` sı`yaqlı` ko`plegen ekspediciyalardı`n` ja`rdeminde bahalı` dialektologiyalı`q materiallar ji`ynaldı`. Wolar qaraqalpaq a`debiy tilin du`ziwge, wonı`n` normaları`n ani`qlawda a`lbette, ja`rdem berdi. Ha`tteki shet yel ilimpazı`

⁶ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык (материалы по диалектологии том I) –М.,1951. 408 стр.

⁷ Поливанов Е. Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка// Сб. Хорезмской экспедиции. -Ташкент, 1933.

⁸Соколов. А. А. Материалы по каракалпакскому язык, литературе и истории. –Туркстан, 1934.

Stefan Burmni'n` miynetin de<sup>9</sup> atap wo`tiw mu`mkin. Bul haqqi`nda dialektolog ilimpaz Wo. Dospanov wo`zinin` ilimiy miynetlerinde toqtap wo`tken. Stefan Burm qaraqalpaq tili dialektlerin: 1.Qon`i`rat; 2. Shayx-Abbaz; 3. Qarasaqal dialekti dep klassifikaciyalaydi`.

Qaraqalpaq tili dialektlerin izertlewde, dialektlik so`zlik du`ziw principlerin ani`qlawda bul ilimpazlardi'n` miyneti ayri`qsha.

1.2. Jergilikli ilimpazlardi'n` qaraqalpaq dialektologiyasi' tarawı'ndag`i' miynetleri

Joqari`da atap wo`tkenimizdey, qaraqalpaq dialektologiyasi', dialektlik so`zlikleri haqqi`nda bir qatar shet yel ha`m rus ilimpazlari'ni'n` miynetleri bar. Sonday-aq, qaraqalpaq til biliminin` basqa tarawlari' menen birgelikte dialektologiya tarawı'nda da bir qatar jumi'slardi'n` jergilikli ilimpazlar ta`repinen wori`nlang`ani'n` atap wo`tiwge boladi`.

Qaraqalpaq tili dialektologiyasi'n` izertlewde ha`m woni' rawajlandi'ri`wda D.S. Nasi'rovti'n` xi'zmeti ayri`qsha. Wol qaraqalpaq tili dialektleri boyi'nsha bir qatar maqalalar ja`riyaladi`. Xali'q arali'q ko`lemdegi konferenciyalarda bayanatlar jasadi`. Wol haqqi`nda ilimpazlar A. Da`wletov ha`m M.Qudaybergenovlar «D. S. Nasi'rov qaraqalpaq tili dialektlerinin` so`zligin, atlası'n du`ziwshi ha`m wolardi' baslawshi'»—degen pikir di bildiredi.¹⁰

Wol 1976-jı'li' «Qaraqalpaq ulı'wma xalı'qlı'q so`ylew tilinin` qa`liplesiwi ha`m woni'n` dialektlik sistemasi'» degen temada doktorlı'q dissertaciyası'n qorg`adi`. Usı' dissertaciya negizinde monografiya miynetin rus tilinde ja`riyaladi`. Monografiyada qaraqalpaq ulı'wma xalı'qlı'q so`ylew tili ha`m woni'n` dialektleri qaraqalpaq xalqi'ni'n` payda bolı'wi' ha`m rawajlanı'w tariyxı' menen baylanı'stı'ri'p u`yrenilgen.¹¹

Monografiya menen tani'sqanı'mi'zda, wonda qaraqalpaq awı'zeki so`ylew tili menen a`debiy tili ma`seleleri, qaraqalpaq tili dialektlerinin` fonetikalı'q,

⁹ Nasi'rov. D. S., Dospanov. Wo. Qaraqalpaq dialektologiyasi'. No`kis, Bilim, 1995, 17-bet.

¹⁰ Da`wletov A., Qudaybergenov A. Qaraqalpaq tili boyi'nsha izertlewler.-No`kis, 2001, 17-bet.

¹¹ Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенородного разговорного языка и его диалектная система. —Нукус, 1976. 299-стр.

morfologiyali'q, leksikali'q wo'zgesheliklari, dialekt ha'm so'ylesimlardin' klassifikatsiyasi' u'yrenilgen. Qaraqalpaq tilinde yeki dialekt bar yekeni da'llengen: arqa ha'm qubla dialektler.

D.S.Nasi'rovti'n` qaraqalpaq dialektologiyasi' boyi'nsha bir qatar maqalalari'ni'n` ha'm tezislerinin` ja'riyalang'anli'g'i'n` atap wo'tiwge boladi'. Mazmuni' boyi'nsha bul maqala ha'm tezislerde qaraqalpaq dialektologiyasi'ni'n` ha'r tu'rli ma'seleleri so'z yetilgen.¹²

Sunday-aq Ye.Berdimuratovti'n` qaraqalpaq tili leksikologiyasi'na baylani'sli' miynetlerinde dialektlik so'zlerge ayri'qsha itibar berip, wolardi'n` fonetikalı'q, morfologiyalı'q, leksikalı'q wo'zgesheliklari atap wo'tiledi. A'sirese, «A`debiy tildin` funkcionallı'q stil`lerinin` rawajlani'wi' menen qaraqalpaq leksikasi'ni'n` rawajlani'wi'» degen miynetinde dialektlik so'zlerdin` ko'rkem a`debiyatta qollani'wi' wo'zgesheliklerin jan-jaqlama ko'rsetip berilgen.¹³

Qaraqalpaq tili dialektologiyasi'n` izertlewge belgili u`les qosqan ilimpazlardi'n` biri professor Wo. Dospanov boli'p yesaplanadi'. Wol ko'birek qaraqalpaq tilinin` qubla dialekti boyi'nsha ilimiy jumi'slari'n` ju'rgizdi. Wo. Dospanov 1965-jı'li' Alma Ata qalasi'nda «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin` leksikasi'» degen temada kandidatlı'q dissertatsiya, 1980-jı'li' Tashkentte «Qaraqalpaq tili dialektlik leksikasi' lingvogeografiyalı'q aspektte» degen temada doktorlı'q dissertatsiyasi'n` qorg`adi'. Oni'n` dialektologiya boyi'nsha bir qatar miynetleri bar.¹⁴

Al, 1995-jı'li' D. S. Nasi'rov ha'm Wo. Dospanovlardi'n` birgeliktegi «Qaraqalpaq dialektologiyasi'» sabaqlı'g'i' ja'riyalandi'.¹⁵

Dialektologlardan T. Begjanov «Qaraqalpaq tilinin` Moynaq govori'» boyi'nsha izertlew jumi'slari'n` ju'rgizip, 1966-jı'li' Bakude «Qaraqalpaq tili Moynaq govori'ni'n` leksikasi'» degen temada kandidatlı'q dissertatsiya qorg`adi'.

¹² Насыров Д. С. Дialectы каракалпакского языка и их особенности. О`zRİAQQB. 1976, № 1 64-72 стр.

¹³ Berdimuratov Ye. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. -No`kis, 1994, 81-84 b.

¹⁴ Доспанов О. Дialectы каракалпакского языка и их основные особенности. О`zRİAQQB,, Хабарshi'si' jurnalı', 1966. № 1, 64-76 стр; Об изучении dialectов каракалпакского языка.// Вопросы dialectологии тюркских языков. Фрунзе, 1968, 85-93 стр.

¹⁵ Nasi'rov D. S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq tili dialektologiyasi'. No`kis, Bilim, 1995.

İzertlew jumi'slari'ni'n` juwmag`i' retinde «Qaraqalpaq tili dialektologiyasi'ni'n` ma`selelerinen» degen miynetin ja`riyaladi'.¹⁶

T. Begjanov Moynaq so`ylesimindegi bali'qshi'li'q, tuwi'sqanli'qti' bildiretug`i'n atamalarg`a so`ylesimnin` qaraqalpaq a`debiy tiline qatnasi' ma`selelerine arnalg`an maqalalari' gazeta-jurnal betlerinde ja`riyalandi'.

Qaraqalpaq tilinin` qubla dialektlerinin` fonetikalı'q ayi'rmashi'li'qlari' boyi'nsha Wo. Bekbawlov izertlew jumi'slari'n ali'p bardi'. Wol 1966-ji'li' «Qaraqalpaq tilinin` tu`slik dialektinin` fonetikalı'q wo`zgeshelikleri» degen temada kandidatlı'q dissertaciyasi'n jaqladi'. Woni'n` bir neshshe maqalalari' gazeta-jurnal betlerinde basi'li'p shi'qti'.¹⁷

Sonday-aq Buxara qaraqalpaqlari'ni'n` tili boyi'nsha H.Hamidovti'n` maqalalari' bar.¹⁸

Al, g`a`rezsizlik ji'llari'nda da qaraqalpaq dialektologiyasi', dialektlik so`zlikleri ma`seleleri boyi'nsha bir qatar ilimiy shara-ilajlar a`melge asi'ri'ldi'. Atap aytqanda B. Qurbanbaeva<sup>19</sup>, G.Bekmuratova<sup>20</sup>, S. Shi'nnazarova<sup>21</sup>, A.Pirekeevalardi'n`²² miynetlerin atap wo`tiwge boladi'.

¹⁶ Begjanov T. Qaraqalpaq tili dialektologiyasi'ni'n` ma`selelerinen. -No`kis, 1971.

¹⁷ Bekbawlov Wo. Qaraqalpaq tilinin` tu`slik dialektinin` fonetikalı'q wo`zgeshelikleri. -Tashkent, 1966.

¹⁸ Hamidov H. Buxara qaraqalpaqlari'ni'n` tili boyi'nsha bayqawlar.//O`zRIAQQB Xabarshi'si' jurnalı', No`kis, 1964, № 3, 141-147 betler.

¹⁹ Qurbanbaeva B. Qaraqalpoq tili janubiy dialektining swz yasalish va morfologik xususiyatlari. -Nukus, 2008. 295 b.

²⁰ Bekmuratova G. Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi. No`kis, Bilim, 2004, 32-bet.

²¹ Shi'nnazarova S. Qaraqalpog`istoning Qonli'ko'l hududidagi qaraqalpoqlarning nutqidagi hususiyatlari. -Nukus, 2009, 23-bet.

²² Pirekeeva A. Kenimex qaraqalpoqlari shevasi'. -Nukus, 2012, 22-bet.

II BAP. QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYASINDA SO`ZLIKLERDİN` DU`ZİLİW PRİNCİPLERİ

Ha`r qanday so`zliktin` wo`z du`ziliw principi bar. Mi`sali`, qaraqalpaq dialektologiyalı`q so`zligin du`ziwde de woni`n` basqa so`zliklerden wo`zgeshelep turatug`i`n principi, belgileri, talaplari` bar. Dialektlik so`zlerdi basqa so`zlerden aji`rati`wg`a ko`pshilik qı`ynaladı`. Bul dialektlik so`zlerdi a`debiy tilden aji`rata almasli`qta.

Bul haqqi`nda Wo. Dospanov wo`zinin` usi` dialektlik so`zlerdi ani`qlawg`a arnalg`an «Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalı`q so`zligin du`ziwdegi tiykarg`i` principler»²³ dep atalg`an arnawlı` maqalası`na to`mendegi pikirlerdi bildiredi: «A`debiy til menen xalı`q awi`zeki so`ylew tilinin` wo`zgeshelikleri boli`p tabılg`an dialekt ha`m govorlar (so`ylesimler) arası`nda ara qatnası`q bar yekenligi ko`rinedi. Belgili dialekt ha`m govordan a`debiy tilge so`z awi`si`w processleri de wo`zinin` ni`zamli`li`qlari`na iye. Yeger de a`debiy tilden jan`adan payda bolg`an tu`sinik yaki belginin` an`lani`wg`a tiyisli ma`nisin toli`q ko`rsete ali`w da`rejesine iye so`z tabi`l mag`an jag`dayda g`ana ayi`ri`m dialektlik so`zlerdi a`debiy tilge retine qaray paydalani`w mu`mkinshiligi tuwadi`».

Demek, bul ta`repinen qarag`ani`mi`zda, dialektler ha`m govorlar a`debiy tilge qarag`anda wo`zlerinin` leksikali`q, fonetika-morfologiyalı`q wo`zgesheliklerine iye degen menen, woni`n` leksikali`q ma`nileri a`debiy tilge sali`sti`rg`anda joqari`dag`i` yeki belgiden de (yag`ni`y, fonetika ha`m morfologiyalı`q) ko`birek ko`zge taslanadı`. Al bul jag`day qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalı`q so`zligin du`ziw isinde, bul so`zlikti du`ziwde belgili principlerdi basshi`li`qqa ali`w kerekliginen derek beredi.

D. S. Nasi`rov ha`m Wo. Dospanovlar qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalı`q so`zligin du`ziwde wo`zinen aldi`n`g`i` leksikograf-dialektologlardı`n da`stu`rlerin basshi`li`qqa alg`an. Mi`sali`, bul so`zlikti du`ziwde N. A. Baskakovti`n`

²³ Dospanov Wo. Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalı`q so`zligin du`ziwdegi tiykarg`i` principler.// Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalı`q so`zligi. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1983, 5-17-betler.

«Qaraqalpaq tili» (dialektologiya boyı'nsha materiallar) I tom miynetinde ilimpazdı'n` qanday principlerge su`yengenligin joqari`da atap ko`rsetedi: «N. A. Baskakovtı'n` «Karakalpaksıy yazı`k» (t. I, Tekst i slovar`, Fonetika i morfologiya, II tom) atlı` miynetinde qaraqalpaq tilinin` arqa shi`g`i`s, qubla bati`s dialektleri boyı'nsha 1926-1945-jı'llar aralı`g`i`nda jı`ynalg`an materiallar tiykari`nda respublikalı`q qaraqalpaq massası` jasaytug`i`n jerlerdegi awı`zeki so`ylew tilinin` jergilikli wo`zgesheliklerine ta`n dep tabı`lg`an materiallar dialektologiyalı`q so`zlikke usı`ni`li`p, wonı'n` ma`nileri mu`mkinshiliklerine qaray qon`i`si`las tu`rkiy tillerinin` mi`salları` ha`m yeski tu`rkiy jazı`wları`ni`n` yesteliklerine tiyisli faktler menen salı`sti`ri`lg`an.

Avtor ko`birek di`qqatti` arqa-shi`g`i`s (arqa) dialektine bo`lgenligi a`lbette, so`zlikte ko`rinip turadı`. Qubla-bati`s (qubla) dialekti boyı'nsha dialektologiyalı`q materiallar so`zlikte usı`ni`lg`an. N. A. Baskakov ta`repinen du`zilgen so`zlikte wonı'n` du`ziliw principleri, qurı`lı`si` to`mendegishe:

-Yen` da`slep, jergilikli wo`zgeshelikke iye so`z beriledi de, son`i`nan wonı'n` russha tu`sinigi usı`ni`ladi`. Buni`n` menen qatar mag`li`wmat beriwshinin` ka`sibi keltirilip, dialektlik mi`sallar retine qaray tuwi`sqa tu`rkiy tillerine salı`sti`ri`ladi`. Ayı`rı`m jag`daylarda sol dialektlik so`zlerdin` qaysı` tilden awı`sqaqlı`g`i`, arab yaki parsi` tili me, bul da qı`sqaşa belgilenip wo`tilgen. Biraq bul so`zlikte wo`z du`ziliw principleri boyı'nsha ha`r bir dialektlik so`zdin` tolı`q ma`nisin ashi`p beriwshi qatarlar az. A`sirese reestrge usı`ni`lg`an so`z mi`sallar arqalı` ko`rsetilmegen, ko`pshilik jag`dayda qaraqalpaq a`debiy tilinde qollanı`lı`wshi` so`zler menen jergilikli wo`zgesheliklerge ta`n bolg`an mi`sallardı`n` parqı` ashi`p berilmegen. Sonlı`qtan da a`debiy til norması` menen dialektlik yaki govorlı`q (so`ylesimlik) leksikag`a ta`n so`zlerdi ayı`rı`w woqi`wshi`larda qı`yi`nshi`li`q payda yetiwi mu`mkin.

Demek, bul atalg`an so`zlikte usı` si`yaqlı` mu`mkinshilikler bar, biraq bul N.A.Baskakov ta`repinen du`zilgen so`zlik 1983-jı`lı` ja`riyalanı`p dialektolo-

giyali'q so'zlik²⁴ ushi'n woni' du'ziwde, prinsiplerin basshi'li'qqa ali'wda belgili wori'ng'a iye.

Qaraqalpaq dialektologiyali'q so'zliginin' du'ziliwinde bunnan aldi'n tu'rkiy til biliminde ja'riyalang'an usi' mazmundag'i' so'zliklerdi du'ziw prinsipleri basshi'li'qqa ali'ng'anli'g'i', so'zliktin' kemshiliksiz, toli'q tu'rde du'ziliwine de tiykar bolg'an. Sebebi basqa ilimlerge, til bilimi tarawlari'na sali'sti'rg'ani'mi'zda da dialektologiya ilimi basqa tu'rkiy tilles respublikalardag'i' islengen dialektologiyali'q jumi'slarg'a qarag'anda da az ko'lemde rawajlang'an yedi. Professor Wo. Dospanov qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zliginde alg'i' so'z si'pati'nda jazg'an maqalasi'nda mi'naday pikirlerdi bildirgen yedi: «Son'g'i' waqi'tlarda respublika territoriyasi'nda ha'm O'zbekistan, Tu'rkmensistan respublikalari'ni'n' ayi'ri'm rayonlari'nda jasaytug'i'n qaraqalpaqlardi'n' awi'zeki so'ylew tilinin' wo'zgesheliklerin u'yreniw boyi'nsha bir neshe ma'rte sho'lkemlestirilgen dialektologiyali'q ekspediciyalar na'tiyjesinde ko'plegen ba'y materiallar ji'ynaldi'. Woni' iriklep, yelekten wo'tkeriw na'tiyjesinde qaraqalpaq tilinin' tariyxi', dialektologiyasi', tariyxi'y morfologiya, leksika, fonetika ha'm sintaksis tarawlari'na qatnasi' bar faktler bar yekenligi ani'qlandi'. Biraq dialektologiya boyi'nsha jazilg'an jumi'slarda qosi'msha retinde du'zilgen so'zlikler joqti'n' qasi'nda. Buni'n' ha'mmesi qaraqalpaq tili dialektologiyali'q so'zliginin' du'ziliwine wo'zinin' belgili da'rejedegi ta'sirin tiygizip, woni'n' keshiktiriliwine ali'p keldi. Institutti'n' til tariyxi' ha'm dialektologiyasi' bo'liminin' ilimiy xi'zmetkerleri so'zlik du'ziw ma'selesine 1961-jil'dan baslap kiristi.

Dialektlik so'zliklerdi du'ziw, woni'n' prinsipleri haqqi'nda belgili dialektolog ustaz Abdiqa'dir Niyazov ta'arnawli' ilimiy maqalasi'nda so'z yetken yedi.²⁵

Qaraqalpaq tili dialektologiyali'q so'zliginin' tiyqarg'i' deregi retinde dialektologiyali'q enciklopediyalar da'wirinde ji'ynalg'an materiallar qaraqalpaq

²⁴ Nasi'rov D.S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zligi. No'kis, Qaraqalpaqstan, 1983.

²⁵ Ниязов А. Составлении диалектологического словаря и атласа каракалпакского языка.//Сб. Вопросы диалектологии тюркских языков. Фрунзе ОПМ, 1968, 140-142-бетлер.

tilinin` jergilikli wo`zgesheliklerine arnalg`an bo`limleri, respublikali`q ha`m jergilikli baspasoz benen a`debiy shi`g`armalarda, xali`q awi`zeki a`debiyati`nda ushi`rasatug`i`n jergilikli til wo`zgeshelikleri yesapqa ali`ndi`.

Birinshiden, Wo. Dospanovti`n` ko`rsetiwinshе, dialektologiyali`q so`zlik du`ziwdin` prinsipleri to`mendegishe boli`wi` za`ru`r: xali`qti`n` a`sirler boyi` shug`i`llanatug`i`n ka`sibi – bul paxtashi`li`q. So`zlikte usi` tarawg`a baylani`sli` dialektlik leksikag`a belgili wori`n berildi. Mi`sali`:

Paxta shirka`t – paxta skladshi`si`;

Pelesh – g`awashani`n` paqali`;

Su`zewik – bol`dozer;

Tamar – paxta ha`m basqa wo`simliklerdin` tami`ri`.

Tiy – jerdin` tu`bi, ultani`.

Paxtashi`li`q penen qatar respublikani`n` qubla (To`rtku`l, Beruniy, Yellikqala, A`miwda`r`ya) ha`m arqa rayonlari`ni`n` (Xojeli, Shomanay, Qon`i`rat, Shi`mbay, Kegeyli, Taxtakopir, No`kis) aymaqlari`nda jasawshi` bag`shi`li`q, ju`zimgershilik, pilleshilik isleri, pali`z yeginlerin wo`siriw menen de shug`i`llanadi`. Wolardi`n` awi`zeki so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerinde bul xojali`qlarg`a baylansi`li` so`zler qollani`ladi`. Mi`sali`:

azg`i`n – biyshek qawi`nni`n` tu`ri;

ala qamba // ala qamma – qawi`n tu`ri;

arnali` yiyda` - jiydenin` tu`ri;

ash ka`di – asqabaq

gu`sji ju`zim – ju`zimnin` tu`ri;

ja`wza`ki yerik- yeriktin` tu`ri;

yurt shabdali` – shabdali`;

nashwati` – jemis tu`ri.

Bunday tiptegi so`zlerdin` topari` da so`zlikten wori`n aladi` dep ko`rsetedi Wo. Dospanov.

Yekinshiden: -tildin` arqa ha`m qubla dialektleri wa`killerinin` so`ylew tili wo`zgesheliklerinde mal sharwashi`li`gi`, mallardi`n` ha`r qi`yli` awi`ri`wlari`,

tu`rleri, wo`siw da`wirleri, iri qaramal ha`m janli`qlardan jas wo`zgesheliklerine qaray atali`w belgilerin an`lati`wshi` dialektlik atamalar ushi`rasadi`. Mi`sali`:

Ayri` tu`ye – yeki wo`rkeshli tu`ye, yeki wo`rkeshi de bir ta`repke qarag`an tu`ye.

beki - mal awi`ri`wi`

jamallati`w –ji`lqi`da bolatug`i`n ishek awi`ri`wi`

ji`lawxana - malxana

ko`rpesh – qozi`larg`a arnap islengen qora

qarasan – si`yi`r awi`ri`wi`, maldi`n` yeti qap-qara boli`p awi`radi`

wo`jek - yerte tuwi`lg`an buzaw

pishshe mal - pishtirilgen mal

Bunday atamalar da dialektologiyali`q so`zlik principi boyi`nsha so`zlikten wori`n ali`wi` abzal dep ko`rsetedi.

U`shinshiden, dialektologiyali`q so`zlikte xali`qti`n` ku`ndelikli turmi`si`, u`y ruzi`gershiligine tiyisli zatlar, azi`q-awqatqa u`skenelerdin` atlari`na, salt-sapag`a, wo`tkendegi turmi`sqa baylani`sli` qollani`lg`an ayri`mi` so`zlerdin` dialektlik ma`nileri ha`m formalari`na qatnasi` bar mi`sallar da usi`ni`ldi`. Mi`sali`:

A`ta`shgir (a`to`shkir)

baqan (woti`n ayi`ri`w ushi`n a`sbap)

baspa (chaynik)

belshe (pisirilgen palawdi` awdari`sti`ri`p ko`riwge arnalg`an kepkir)

gezlik (yetiktin` qoni`shi`na sali`p ju`retug`i`n kishkene pi`shaq)

g`anjar (u`lken pi`shaq)

yag` (may)

qawg`a (shelek, sheker)

qurmush (ishine yet sali`p pisiriletug`i`n awqat)

jataq malaqay (tu`nde jatarda kiyip jatatug`i`n malaqay)

paytaba (shulg`aw)

sur (qamari`)

toppi` (malaqay)

ta`ka`na` (siyle).

To`rtinshiden: Wo.Dospanovti`n` ko`rsetiwinshe, dialektologiyali`q so`zlikke, woni`n` principlerine tiykarlani`p so`z kiritilgende diyxanshi`li`q, u`y-jay turmi`si`, ustashi`li`q, temirshilik, jol qatnas qurallari`, awi`l-xojali`g`i` a`sbaplari` ha`m basqa da jergilikli til wo`zgeshelikleri de so`zlikte yesapqa ali`nadi`.

Besinshiden, tildegi dialektlerdin` bergen mag`li`wmatlari`na qarag`anda, wolarda dialektlerde a`debiy tilge sali`sti`rg`anda forma jag`i`nan bir omonimles, biraq mazmuni` boyi`nsha wo`zgeshe, yamasa formasi` ha`r qi`yli` ma`nisi jag`i`nan ayi`ri`m wo`zgeshelikke iye, a`debiy til ha`m awi`zeki so`ylew tilindegi formalari` boyi`nsha belgili izoglassali`q shegaralari` bar dialektlik so`zler de ushi`rasadi`. Sonli`qtan usi` si`pattag`i` dialektlik so`zler de so`zlikten wori`n ali`wi` ta`biyyi na`rse. Jumi`sta bunday mazmung`a iye dialektlik so`zler jergilikli territoriyag`a ta`n ma`nisi arqali` ko`rsetiledi.

Alti`nshi`dan, geypara jag`daylarda dialektlik so`zdin` ha`zirgi qaraqalpaq tilinde beriliwi, tiyisli formasi` tabi`lmawi` mu`mkin. Bunday jag`dayda mu`mkinshiligine qaray woni`n` jergilikli so`ylew tilindegi ma`nisi barli`q belgilerin yesapqa ala woti`ri`p bayanlanadi`. Mi`sali`:

Dawabi`ylasi`w – ayti`si`w, sorasi`w

ku`yikli – jani`qli` – jas ku`ydirip, ku`yiniw,

apalaq – japalaq –tez, shaqqan,

a`ydik - u`lken, ken`.

Jetinshiden, dialektologiyali`q so`zlik du`ziw principleri boyi`nsha dialektlik omonimler de so`zlikke kiritiliwi kerek. Mi`sali`, a`debiy tilde ka`ramat so`zi, dialektlerde wo`tirik, jala, do`hmet, al, mat so`zi a`debiy tilde shaxmat woyi`ni`nda jen`iliwdi an`latsa, al dialekte gu`res maydani`nda ayaq asti`na basi`li`w degendi de an`latadi`.

Segizinshiden, dialektologiyali`q so`zlikte ayi`ri`m dialektlik sozlerdin` fonetikali`q formalari` da usi`ni`li`wi` kerek. Mi`sali`, gu`na`kka`r - gu`na`kar, qazi`r -ha`zir, ba`la`nt-ba`lent, ka`yis –(a`debiy tilde, keyis).

Tog`i`zi`nshi`dan, tildegi dialektlik arzaizmler de so`zlikten wori`n ali`wi` kerek. Wolardi`n` dialekt yaki so`ylesimde an`latatug`i`n mazmuni`n keltiriw menen qatar, ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi formasi`, basqa tu`rkiy tillerge sali`sti`rg`anda wo`zgeshelikleri de ani`qlanadi`. Mi`sali`:

Sag`i`rt – (a`debiy tilde, sali`q)

Muxarrap – (a`debiy tilde, muharram) ay ati`.

Oni`nshi`dan: Dialektologiyali`q so`zliktin` principi boyi`nsha, so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerine baylani`sli` frazeologizmler, ideomali`q so`z dizbeklerin wormalasti`ri`w ta`rtibi de qaraladi`. Mi`sali`:

Ayag`i`na shen`gel uri`w – joli`na bo`get boli`w

Gu`nayi` bar – jazi`g`i` bar.

Jik ashi`w – bir na`rsenin` to`rkinin biliw.

Dialektologiyali`q so`zlikti du`ziw principlerinen joqari`da atap wo`tilgen 10 jag`dayda so`zler kiritiledi, al so`zlikke kiritilmeytug`i`n so`zler topari`na to`mendegiler usi`ni`lg`an:

1. A`debiy orfografiyali`q imla principlerinen tariyxi`y da`stu`riy principke kiretug`i`n so`zler topari`: samal –shamal, sorpa –shorpa, sali` –shali` t.b.

2. Qurami`nda wo`zine ta`n grammatikali`q wo`zgeshelikleri bar so`zler (kelin`, kelesiz, barasi`z, ju`rsizler t.b.)

3. Ka`sibiy so`zler, uli`wma xali`qqa tani`mali` so`zler (su`wen, paxta, g`arbi`z, sali` t.b)

4. Ko`p jasag`an, yeskiden sawati` bar kekse adamlardi`n` tilinde saqlani`p kiyati`rg`an kitabi`y til elementleri (g`oshlasali`, yi`g`lay-yi`g`lay, qashlari` ka`man t.b.)

5. Tilimizde bar a`debiy dubletlik variantlar (iret-ret, reyim-rehim, kewil-ko`n`il t.b.)

6. Toponimlik atamalar, onomastika ha`m antroponimikag`a baylani`sli` so`zler de dialektologiyali`q so`zliklerge kirmeydi.

Al qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali`q so`zligi<sup>26</sup> usi` principler tiykari`nda du`zilgenligin ko`riwge boladi`.

2.1. N.A.Baskakovti`n` «Qaraqalpaq tili» (I tom) miynetinde dialektlik so`zlerdin` beriliw principleri

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi`n` tillik tallap qarag`ani`mi`zda, bu`gingi ku`nge shekem bir qatar miynetlerdin` ju`zege kelgenligin ko`remiz. Qaraqalpaq dialektlik so`zligi haqqi`nda professor Wo. Dospanov to`mendegishe pikirlerdi bildiredi: «Tilimizdin` leksikologiyasi` menen leksikografiyasi`ni`n` a`hmiyetli ma`seleleri bir qansha maqalalarda, sonday-aq kandidatli`q dissertაციyalarda da belgili da`rejede so`z yetiledi. Qanday da atalg`an so`zliklerdi du`ziw principlerin ken` ko`lemde so`z yetiletug`i`n, ilimiy-a`meliy bahali`g`i` boyi`nsha wolarg`a wo`z ta`sirin tiygizetug`i`ni` yele de bolsa az. Sonli`qtan qaraqalpaq a`debiy leksikologiyasi` menen leksikografiyasi` tarawi`ndag`i` yerisken tabi`slar regional` leksikologiya ha`m leksikografiyada jetiskenlikler menen ten` dep qarawg`a bolmaydi`»²⁷

Haqi`yqati`nda da dialektlik so`zlikler basqalari`nan pu`tkilley pari`qlanadi`. Atap aytqanda, dialektlik so`zlikte de, orfografiyalı`q ha`m tu`sindirme so`zlikte de, dubletlerdi ha`r qi`yli` variantlarda beriw da`wirinde wolardi`n` tek g`ana tu`rli belgiler qoymay, wol puxta tu`rde ani`qlaw ha`m so`zlerdin` shegaralari`n` ayi`ra biliw, ko`p ma`nili dialektlik so`zdin` a`debiy tildegi jubaylasi`n` tabi`w isi talap yetiledi.

A`lbette, tilimizdin` tariyxi` ha`m a`debiy til leksikasi` bunnan bi`lay da bayti`wda dialektologiyali`q so`zlikler wo`zlerinin` paydasi`n` tiygizetug`i`n bizge ma`lim. A`sirese, ken` ko`lemdegi qaraqalpaq leksikografiyasi`ni`n` ayri`qsha tabi`slari`nan biri akademiyalı`q tiptegi so`zlik tu`sindirme so`zlik, wol

²⁶ Nasi`rov D.S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali`q so`zligi. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1983.

²⁷ Nasi`rov. D. S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq dialektologiyasi`. - No`kis, Bilim, 1995, 142-bet.

O'zbekistan Ilmler Akademiyasi', Qaraqalpaqstan bo'limi Til ha'm a'debiyat Instituti'ndag'i' so'zlikler ha'm Terminologiya bo'liminin' ilimiy xizmetkerleri wori'nlap, baspadan shi'g'ari'lg'an to'rt tomli'q tu'sindirne so'zlikti yag'ni'y a'debiy til normalari'n dialektologiyali'q so'zliklerde toli'qti'ri'w wog'ada a'hmiyetli ma'selelerden biri boli'p yesaplanadi'.

Bug'an qosi'msha dialektologiyali'q so'zlikte xali'qti'n' so'ylew tilinin' leksikali'q ta'repinen qarag'anda qanday wo'zgesheliklerge iye yekenligin ko'rsetip, wolardi'n' wo'z-ara qatnasi'n ashi'p beriw ushi'n da za'ru'rli.

Qaraqalpaq tilindegi dialektler ha'm so'ylesimler a'debiy tilge qarag'anda leksikali'q, fonetika-morfologiyali'q wo'zgesheliklerine iye. Sog'an qaramastan, wolardi'n' leksikali'q ma'nileri a'debiy tilge sali'sti'rg'anda joqardag'i' belgi boyi'nsha fonetika ha'm morfologiyali'q wo'zgeshelikleri ko'zge taslanadi'.

Dialektologiyai'q so'zlikte til tariyxi'ni'n' ayi'ri'm ma'seleleri, sonday-aq tu'rkiy tilleri sali'sti'rmali' tariyxi'y bag'darda u'yreniwdi yerte da'wirlerdegi yesteliklerdin' tilindegi dialektlik wo'zgesheliklerdi ani'qlawda da wo'z worni'na iye.

N. A. Baskakov – belgili dialektolog. Woni'n' qaraqalpaq til biliminin' derlik barli'q tarawlari' boyi'nsha miynetlerin ko'riwige boladi'. Woni'n' dialektlik leksikografiya tarawi'ndag'i' ko'lemli miynetlerinen biri – bul 1951-j'i'li' Moskva ha'm Leningrad qalalari'nan baspadan shi'qqan «Qaraqalpaq tili. Dialektologiya boyi'nsha materiallar» miyneti u'lken di'qqatqa iye. Wol ja'mi ko'lemi boyi'nsha 405 betten ibarat, miynet quri'li'si' boyi'nsha u'lken u'sh bo'limnen turadi'.

1. Tekstler,
2. So'zlik,
3. Qosi'mshalar.

Tekstler bo'limi 15-307 betlerdi wo'z ishine qamti'ydi' ha'm Qaraqalpaqstandag'i' 1951-j'i'llardag'i' siyasiy-socialli'q aymaqlar yesaplang'an to'mendegi materiallar ji'ynalg'an rayonlar ha'm ondag'i' informatorlar to'mendegishe izbe-izlikte berilgen.

1. Taxtako'pir rayoni',

2. Qarao`zek rayoni’,
3. Moynaq yamasa Primorskiy rayon,
4. Shi`mbay rayoni’,
5. Kegeyli yamasa Kuybi’shev rayoni’,
6. Qon`i`rat yamasa Shomanay rayoni’
7. Xojeli rayoni’
8. Qi`pshaq yamasa Shabbaz rayoni’
9. To`rtku`l rayoni’,
10. Tamdi’ rayoni’.²⁸

Al, so`zlik 315-betten 399-betke shekemgi arali`qti’ wo`z ishine aladi’. So`zlikte tiykari`nan qaraqalpaqlardi’n` awi`zeki so`ylew tilinde qollani`latug`i`n so`zler berlip, wolardi’n` russha reestri berilip, son` qaraqalpaq tilindegi awdarmasi’ ha`m ma`nileri jazi`lg`an.

Kitapti’n` son`i`ndag`i’ berilgen qosi`mshalarg`a qaraqalpaqti’n` er adamlari`na ha`m hayal-qi`zlari`na qoyi`latug`i`n adam ismleri berilip, bul antroponimlik so`zlerden keyin dialektlik materiallar jazi`p ali`ng`an informatorlardi’n` dizimi berilgen.

N. A. Baskaov ta`repinen du`zilgen dialektlik so`zliktin` deregi bul – woni’n` Arqa-shi`g`i`s ha`m Qubla-bati`s dialektleri boyi`nsha 1926-1945- ji`llar arali`g`i`nda ji`ynalg`an materiallar tiykari`nda respublikada qaraqalpaqlar jasaytug`i`n jerlerdegi awi`zeki so`ylew tilinin` jergilikli wo`zgesheliklerine ta`n mi`sallar usi`ni`li`p, wolardi’n` ma`nileri qon`si`las tu`rkiy tilleri, sonday-aq yeski tu`rkiy jazi`wlar, yesteliklerine tiyisli derekler menen sali`sti`rg`an.

Bul dialektlik so`zliktin` quri`li`si’ boyi`nsha: da`slep jergilikli wo`zgeshelikke iye so`z beriledi de, son`i`nan woni’n` russha tu`sinigi usi`ni`ladi’. Dialektlik mi`sallar retine qaray tuwi`sqa tu`rkiy tiline, sonday-aq yertedegi jazba yesteliklerge de sali`sti`ri`ladi’. Ayi`ri`m waqi`tlarda dialektlik so`zdin` qaysi’ tilden wo`zlestirilgeni (arab yamasa parsi`) tag`i’ basqa ta`repleri qi`sqasha tu`rde

²⁸ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. I том. -М-Л. Наука, 1951, 405 стр.

berilgen. B. A. Baskakovti'n` bul miynetinde ayi'ri'm so`zlerge imla keltirilmegen yamasa tu`sinik berilmegen so`zlerinde ushi'ratpaymi'z.

Bul dialektlik so`zlerdin` ko`pshilik arqa-shi'g'i's dialektine ta`n. Bul so`zlik haqqi'nda wo`z pikirin, ko`z-qaraslari'n bildiriw bari'si'nda professor Wo.Dospanov to`mendegilerdi ma`lim yetedi:

«İzertlewden ali'ng`an mi'naday mi'sallardi' keltiriw mu`mkin. Yeger de geypara rayonlarda Taxtako`pir (buri'ng`i' Qarao`zek), Shi'mbay, Kegeyli (buri'ng`i' Kuybi'shev rayoni') tag`i' basqa da ma`kanlarda jasawshi' qaraqalpaqlardi'n` so`ylew tilinin` jergilikli wo`zgeshelikleri boyi'nsha avtor toli'g`i'raq mag`li'wmat ji'ynasa, wol Xojeli rayoni'nda yeki, Qi'pshaq ha`m Shabbaz (ha`zirgi Beruniy) ha`m A`miwda'r`ya (buri'ng`i' Qi'pshaq) rayonlari'nan bir, To`rtku`l rayoni'nan – 1 qaraqalpaq mag`li'wmat beriwshi menen so`yleskenligi buni'n` da`lili bola aladi'. So`zlikte Buxara wa`layati' Tamdi' rayoni'nda jasawshi' qaraqalpaqlardi'n` jergilikli til wo`zgeshelikleri tek g`ana u`sh mag`li'wmat beriwshiden aspag`an materiallardan ibarat»²⁹

Professor N. A. Baskakovti'n` atalg`an jumi'si' qaraqalpaq tilinin` u`lken dialektologiyali'q so`zligine materiallar ji'ynaw, woni' du`ziwdin` principlerin belgilew, buri'nnan son`g`i' ji'ynalg`an so`ylew tilinin` bay dereklerin yesapqa ali'p, ko`zden o`tkeriw kerek.

Bul miynet shi'n ma`nisinde tu`rkiy tillerde yendi, keleshekte du`ziliwi kerek bolg`an dialektlik so`zlikler ushi'n da tiykarg`i' derek wazi'ypasi'n atqara alatug`i'n miynet boladi' dep yesaplaymi'z.

Bul so`zlikte jazi'p ali'ng`an dialektologiyali'q jazi'wi'ndag`i' tekstler qurami'ndag`i' yertekler, naqi'l-maqallar, jumbaqlar, xali'q qosi'qlari' tag`i' basqalari'n ushi'ratami'z.

N. A. Baskakov ta`repinen usi'ni'lg`an dialektlik materiallar tiykari'nda du`zilgen so`zlikten to`mendegi si'yaqli' mi'sallardi' keltiriw mu`mkin:

Yek-seyat`,

²⁹ Dospanov Wo. Qaraqalpaq aymaqli'q leksikografiyasi'. No`kis, Qaraqalpaqstan, 2008, 5-bet.

Yekev - oba, dvoe,

Yekilik – dvoyka,

Yekinshi – vtoroy,

İkindji, Yekindji – yekinshi,

Yelgek – ay ,

Yele – I soyuz a, yoshe, a tol`ko: mi`sali` yele nesin ko`ripsen`, tamashani`n` kelinshek. Yelemish – uзор, risunok,

Yelestir – mirit`, po mirit,

Yelli – pyatdesyat`,

Yeltir – marlushka,

Yelshilik – posolstvo,

Yem – I lekarstvo,

Yem – II chaynica, men yem barayi`n,

Yem – III sosat`, est`, koalitsya,

Yen`bek – trud,

Yeregis – ssora,

Yerik – abrikos,

Yerke – baloven`, izbalovanni`y.³⁰

Demek, usi` joqari`da atap wo`tilgen mi`sallardan ko`rgenimizdey ayi`ri`m itibarg`a ali`ng`an mi`sallardi`n` tu`rli ma`nisinde, awi`spali` ma`nisinde, tariyxi`y yamasa go`nergen ma`nige iye yekenligi ha`m bir qatar mi`sallar arqali` beriliw jag`daylari` da ushi`rasadi`.

N. A. Baskakovti`n` bul so`zligi haqqi`nda bildirgen pikirlerde Wo.Dospanov to`mendegilerdi ma`lim yetip bildiredi: «N. A. Baskakov ayi`ri`m aymaqlardan birinshi informator yekinshi yamasa u`shinshi informator menen sheklengen.

³⁰ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. (материалы по диалектологии) Том-I. -М-Л, Наука, 1951, 343-344 стр.

Ayi'ri'm kemshiliklarga qaramastan miynet qaraqalpaq dialektologiyasi'nda, a'sirese tilimizdagi dialektologiyali'q so'zlik du'ziw ishinde wo'zinin' belgili worni'na iye.

N. A. Baskakovti'n' atalg'an jumi'si' qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zligine materiallar ji'ynaw, woni' du'ziwdin' principlerin belgilew, buri'nnan son'g'i' ji'ynalg'an bay awi'zeki so'ylew tilinin' faktlerin yesapqa ali'p, so'zden wo'tkeriwde yen' kerekli izertlew boli'p tabi'ladi'.»³¹

Demek, bul ta'repinen qarag'ani'mi'zda N. A. Baskakov qaraqalpaq tili dialektologiyasi'nda dialektlik leksikografiyasi'ni'n' tiykari'n sali'wshi' ha'm woni' du'ziw ta'jiriybesin ko'rsetken ilimpaz dep bahalawg'a boladi'.

2.2 Wo. Dospanov, B. Beketov ha'm Sh. Ka'rimxojaevlardi'n' dialektlik so'zlikke qosqan u'lesi

Tilimizdin' dialektlik so'zligin du'ziw wol boyi'nsha kerekli mag'li'wmatlardi' ji'ynawda tilshi ilimpazlardan Wo. Dospanov, B. Beketov ha'm Sh. Ka'rimxojaevlardi'n' xi'zmeti ayri'qsha.

Dialektologiyali'q materiallardi' ji'ynaw isi O'zbekistan Ilimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo'limi tariyxi', Til ha'm a'debiyat Instituti'ni'n' qurami'nda Qaraqalpaq tilinin' tariyxi' ha'm dialektologiyasi' ilimiy ta'repten arnawli' tu'rde izertlew isi menen shug'i'llani'wshi' sektori' 1959-ji'llarda sho'lkemlestirilgen waqi'tlardan baslandi'.

Dialektlik leksikografiyasi'ni'n' rawajlani'wi'na bu'gingi ku'nde de di'qqat awdari'lmaqta. Qaraqalpaq tili dialektologiyasi' basqa tu'rkiy tilles xali'qlardag'i' dialektologiyali'q jumi'slari'n sali'sti'randa az ko'lemde rawajlang'anli'g'i'ni'n' gu'wasi' bolami'z.

Usi' ji'llardan baslap, bizge ma'lim bolg'anday, Qazaqstan Respublikasi' aymag'i'nda ha'm O'zbekistan, Tu'rkmestan Respublikalari'ni'n', ayi'ri'm wa'layat, rayonlari'nda jasaytug'i'n qaraqalpaqlardi'n' awi'zeki so'ylew tilinin' wo'zgesheliklerin u'yreniw boyi'nsha bir neshe ma'rtebe sho'lkemlestirilgen

³¹ Nasi'rov D.S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq dialektologiyasi'. No'kis, Bilim, 1995, 148-bet.

dialektologiyali'q ekspediciyalar na'tiyjesinde bir qatar materiallar ji'ynaldi'. Wonnan kerekli, yen' za'ru'rlerin tan'lap ali'ni'p, tildin' tariyxi' dialektologiyasi' tariyxi'y morfologiya, leksika, fonetika ha'm sintaksis tarawları'na qatnasi' bar derekler ani'qlandi' Geypara xi'zmetkerlerdin' wori'nlang'an ilimiy izertlew jumi'slari'nda bul na'rse atap wo'tildi.

Qaraqalpaq tilinin' tariyxi' ha'm dialektologiyasi' sektori'ni'n' ilimiy xi'zmetkerleri so'zlikti du'ziw isine 1961-jı'ldan baslap kiristi. Bul haqqi'nda dialektolog, ustaz Abdiqa'dir Niyazov: «Tildin' dialektologiyali'q so'zligi ha'm atlası'n du'ziwge baylanı'sli' ma'seleler yerterekte qozg'alg'an yedi» degen pikir di aytadı'.³²

Bul so'zliktin' wo'zgeshelik ta'replerinen bir, baspadan shi'qpay, al Wo.Dospanov, B. Beketov ha'm Sh. Ka'rimxojaevlar ta'repinen ji'ynalg'an materiallar tiykari'nda du'zilgen «Qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zligi» (qol jazba) tu'rinde No'kiste 1969-jı'li' du'zilip, ja'mi ko'lemi 178 betten ibarat boli'p, ha'zirgi waqi'tta N. Da'wqaraev ati'ndag'i' Til ha'm a'debiyat İnstituti'ni'n' «Qaraqalpaq tilinin' tariyxi' ha'm dialektologiyasi' bo'liminin' fondi'nda saqlanı'wli' tur». Bul so'zlik haqqi'nda, woni'n' du'zilisi, mazmuni' boyi'nsha professor Wo.Dospanov to'mendegilerdi ma'lim yetip bildiredi: «Bul so'zliktin' tiykarg'i' deregi retinde dialektologiyali'q ekspediciyalar da'wirinde ji'ynalg'an materiallar, qaraqalpaq tilinin' jergilikli wo'zgeshelikleri boyi'nsha jazı'g'gan jumi'slardı'n' leksikag'a arnalg'an bo'limleri, sonday-aq, respublikali'q ja'ne ku'ndelikli baspa so'z benen a'debiy shi'g'armalardı'n' fol'klorlı'q do'retpelerdin' tilinde ushi'rasatug'i'n dialektizmleri esapqa ali'ndi'. Bul so'zlikti toli'q so'zlik dep ayti'wg'a bolmaydi'. Sebebi: Birinshiden, O'zbekistan Respublikası'ni'n' bir qansha wa'layatlari'ndag'i' qaraqalpaqlardı'n' awi'zeki so'ylew tili toli'g'i' menen izertlenilmegen. Yekinshiden, O'zbekistanda ha'r qı'yli' aymaqlarda, O'zbekistannan ti'sqari'da jasaytug'i'n qaraqalpaqlardı'n'

³² Ниязов А. Составлении диалектологического словаря и атласа каракалпакского языка.//Сб. Вопросы диалектологии тюркских языков. Фрунзе ОПМ, 1968, 1968, 140-142 стр.

tilindegi pari'qlar jumi'sqa yenbegen. Wo'ytkeni, wolardi'n` so'ylew tili yeletoli'q tu'rinde izertlew ob`ektine aynalmag`an».

Dialektologiyali'q so'zlik quri'li'si' boyi'nsha qaraqalpaq tilinin` arqa ha'm qubla dialektleri boyi'nsha ji'ynalg`an dialektlik materiallardan ibarat. Ha'r bir restrlik so'zden keyin a`debiy tildegi ekvivalentinin`, al yeger de ol bolmag`an jag`dayda sol zatti' si'patli' belgilerine qaray woti'ri'p, tu`sindiriw usi'li' qollani'lg`an.

Miynette ko`rkem a`debiyat, soni'n` ishinde, fol`klorda ushi'rasatug`i'n dialektizmler mu'mkinshiligine qaray paydalani'lg`an. Sonday-aq, dialektologiyali'q so'zlikte geypara so'zlerdin` etimologiyali'q wo'zgesheligi de berilgen, ayi'ri'mlari' turaqli' tu'rkiy tillerine sali'sti'ri'ladi'. Bul so'zlikke professor N. A. Baskakov ha'm K.M.Musaevlar pikirler bildirgen. Mi'sali': N. A. Baskakov: «qaraqalpaq tili dialektologiyali'q so'zliginin` qoljazbasi' – qaraqalpaq dialektologlardi'n` birinshi jumi'si'ni'n` ta'jiriybesi. So'zliktin` qi'sqa ha'm dialektlik leksikani'n` barli'q tu`rlerin qamti'y almag`anli'g`i'na qaramastan, woni' baspa so'zde ja`riyalag`anda maqul bolar yedi. Miynetin` avtorlari'na yeskertiwim: jumi'sta reestrlik so'zlerdin` ma'nisi ha'm birinshi tu`slik, «arqa ha'm qubla» dep beriliwi kerek. So'zliktin` son'g`i' basi'li'wlari'nda woni'n` ko`lemin awi'l xojali'q, mal sharwashi'li'g`i' ha'r qi'yli' wo`nermentshilikke baylani'sli' arnawli' tu`rdegi terminler yesabi'nan ken`eytiliwi tiyis»³³ dep ko`rsetedi.

Al, K. M. Musaev bolsa bul so'zlikke bergen pikirleri woni'n` bir qatar unamli' ta'replerin ayti'w menen birge so'zlikti so'zlikte baqlap ali'w principi, reestrlik so'zlerdi jaylasti'ri'w, tu`sindiriw uli'wma dialektlik so'zlikke ta'n yeskertpeleri menen bayanlaydi'.

1. Dialektologiyali'q so'zliktin` geypara wori'nlari'nda so'zlerdin` atali'w formasi'n da beriw kerekligin aytadi'.

2. Bir so'zdin` yeki ret qaytalani'wi'ni'n` qa`te yekenligin ko`rsetedi.

³³ Баскаков Н.А. Краткий отзыв о рукописи У. Доспанова, Б. Бекетова, Ш.Каримходжаева. Диалектологический словарь каракалпакского языка. 1969.

3. Bul so`zlikke rus tili ha`m wol arqali' basqa tillerden kirgen so`zlerdin` beriliwinin` arti'q mash yekenligin, mi'sali' ra'n`gen-rentgen, bashqurt – pasport so`zlerinin` keltiriw bul dialektlik so`zliktin` wazi'ypasi' yemes yekenligin ko`rsetedi.³⁴

A`lbette, bul dialektologiyali'q so`zlikti jergilikli ilimpazlar ta`repinen du`zilgen da`slepki aymaqli'q leksikografiyali'q bir u`lgisi dep bahalawg`a boladi'. Sebebi bunnan son`g'i' du`zilgen so`zliklerden dialektlik so`zlik du`ziw principleri, so`zlerdi, omonimlerdi, dubletlik variantlardi' wornalasti'ri'w, basqa tillerden wo`zlestirilgen dialektlik so`zler, restrlik so`zlerge ko`rgizbeli mi'sallardi' tan`lap ali'w, ku`ndelikli baspa so`zge, ko`rkem a`debiyattan dialektizmlerdi tan`lap ali'w si'yaqli' ma`selelerge jol-joba boladi' dep ayti'wg`a boladi'.

2.3. T. Begjanov ta`repinen du`zilgen so`zliktin` wo`zgesheligi

Turg`anbay Begjanovti'n` qaraqalpaq dialektologiya ilimine, dialektlik so`zlik du`ziwge qosqan u`lesleri belgili da`rejede bahali'. Wol qaraqalpaq tilinin` arqa dialektlik so`ylesimlerininen biri Moynaq so`ylesimi boyi'nsha ilimiy jumi'slar ali'p bardi'. Woni'n` yen` ko`lemli miynetlerinen biri 1971-j'i'li' ja`riyalang`an «So`zlerdin` semantikali'q topari' Qaraqalpaq tili Moynaq govori'ni'n` materiallari' tiykari'nda» dep atalg`an maqalasi'ni'n` qurami'nda moynaqli' qaraqalpaqlardi'n` tilinde ushi'rasatug`i'n aymaqli'q wo`zgeshelikleri berilgen. Bul so`zliktin` kirispesinde T. Begjanov to`mendegi mi'sallardi' bildiredi: «Qaraqalpaq a`debiy tili basqa da tu`rkiy tilles xali'qlardi'n` a`debiy tili si'yaqli' belgili bir dialektlik bazasi'nda payda boldi'. Bul maqalada Moynaq govori'ni'n` ishki resurslari' tiykari'nda payda bolg`an omonim, sinonim, neologizm, arxaizmlerdi wo`z aldi'na so`z yetemiz»<sup>35</sup> dep ko`rsetedi.

³⁴ Begjanov T. So`zlerdin` semantikali'q topari'. Qaraqalpaq tili boyi'nsha izertlewler. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1971, 72-bet.

³⁵ Мусаев К. М. Отзыв о диалектологический словаре каракалпакского языка (Отзыв по рукописи У.Доспанова, Б. Бекетова, И. Каримходжаева) 1969.

Al, D. S. Nasi'rov ha'm Wo. Dospanovlar qaraqalpaq dialektologiyasi' boyi'nsha sabaqli'g'i'nda: T. Begjanovti'n` 1971-ji'li' baspadan shi'qqan miynetinde Moynaq govori' leksikasi'ni'n` materiallari' tiykari'nda qaraqalpaq dialektologiyasi'ni'n` geypara ma'seleleri qarasti'ri'li'p, qosi'msha retinde dialektologiyali'q so`zlik usi'ni'lg'an. Atalg'an jumi'sti'n` mazmuni', quri'li'si', sonday-aq so`zliktin` unamli' ta'repleri, kemshilikleri haqqi'nda so`z yetedi.³⁶

Bul so`zliktin` quri'li'si'na itibar qaratqani'mi'zda, so`zler reestr ta'rtibi menen ha'riplerdin` izbe-izligine qaray wornalasti'ri'lg'ani' ha'm woni'n` a`debiy tildegi ekvivalenti ko`rsetilip, dialektlik so`zdin` ma`nis mazmunlari' ko`rsetilgen.

Professor D. S. Nasi'rov ha'm Wo. Dospanovlar joqari'da atap wo'tilgen sabaqli'qta T. Begjanovti'n` so`zligi boyi'nsha bildirgen pikirlerde to`mendegilerdi bayanlaydi':

Birinshiden: so`zlikte reestrlik so`zler ha'm wolarg'a usi'ni'lg'an mi'sallardi' ko`rip shi'qqan wori'nlarda basi'm ko`pshiligi jan`ada keltirilgen. Sonli'qtan anaw ya mi'naw dialektlik so`zdin` rayonni'n` qaysi' jerinde qollani'wi' haqqi'ndag'i' ma'sele qollani'lg'anli'g'i' ko`rinip turi'pti'.

Yekinshiden: So`zlikte qa`legen fonetikalı'q dialektizmlerdin` itibarg'a ali'ng`anlari' a`debiy tilge ta'n so`zler yekenin ko`rsetiwge boladi' (a`deysi, baqan, dilwar, ko`re, arpa, dasti'q) ha'm t. b.

U`shinshiden: Jumi'sta etnonimler ha'm tuwi'sqanli'q atamalar da ushi'rasadi'.

Tiykarg'i' dialektologiyali'q so`zlik du`ziw principlerinde qabi'l yetilgen ta'rtibi boyi'nsha toponimler (abi'z, salti'r, jalan`ayaq, qara, iytaq, mu`yten) t.b. etnonimler ha'm a`jag'a, qi'z, bo`ke si'yaqli' tuwi'sqanli'q terminler de wornalasqan.

Al, tiykari'nan dialektologiyali'q so`zlik du`ziw principlerinde qabi'l yetilgen ta'rtip boyi'nsha toponimler, etnonimler ha'm tuwi'sqanli'q atamalar woni'n` tiykarg'i' bo`limine yengizilmeydi.

³⁶ Nasi'rov D. S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq dialektologiyasi'. No`kis, Bilim, 1995, 151-bet.

To`rtinshiden: Jumi'sta reestrlik so`zlerdin` russha awdarmasi'n bergende wonnan tek tu`rkiy tilge respublikalarda g`ana yemes, al basqa sistemadag`i' tiller wa`killeri de tani'si'w ha`m paydalani'wi'na mu`mkinshilik tuwdi'rg`an bolar yedi. Degen menen usi' taqi'lette ko`rsetilgen kemshiliklarga qaramastan T.Begjanov ta`repien du`zilgen dialektologiyali'q so`zlik qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi'ni'n` rawajlani'wi'na ilimpazdi'n` qosqan salmaqli' u`lesi boli'p yesaplanadi'.

T. Begjanovti'n` so`zliginde woni'n` joqari'da atap wo`tilgen maqalasi'nda berilgenindey to`mendegishe so`zler reestr si'pati'nda berilip, woni'n` Moynaq so`ylesimindegisi ha`m a`debiy tildegisi ma`nileri sali'sti'ri'li'p berilgen. Mi'sali':

İynelik – 1. Aw toqi'ytug`i'n qural,

2. Ja`nlik

Qaraqus – 1. Qayi'qti'n` basi',

2. Qus.

Kergi – 1. Qayi'qti'n` kergesi,

2. Tabaq-qasi'q sali'natug`i'n i'di's.

Pa`shek – 1. Aw toqi'ytug`i'n jip,

2. Wo`simlik.

Sal – 1. Qural,

2. Ha`reket

Tas – 1. Bali'qta boladi',

2. Ha`reket.

Ja`q – 1. Bali'qti'n` jag`i'

2. Ag`ashti' joni'w.

Shay – 1. Qus,

2. İshletug`i'n shay.

Pushtarlaw – 1. Bali'q ha`m qusti' pushtarlaw,

2. Woti'ndi' putarlaw.

Solaq – 1. Nag`i'sti'n` tu`ri,

2. Arbani'n` bo`legi.

Sumray – 1. Bali'q,

2. Sumray adam.

Ayg'ulaq – 1. Bali'qti'n` sag`ag`i',

2. Woyi'nni'n` tu`ri

Ko`k ma`yek – 1. Bali'q (atli'q),

2. Shin`girik - ma`kkenin, ju`werinin` uli`wma sho`p, azi`qli'q, mal woti`
si`pati`nda ati`.

Qi`rg`i`sh – 1. Bali'qta bolatug`i`n su`yek,

2. Qural,

3. Toponim

Sulama – 1. Nag`i`s ati' (atli'q),

2. Ha`reketti bildiredi (feyil).

Qara – 1. Ruw ati',

2. Ha`reketti bildiredi,

3. Ren`di bildiredi.

Qur – 1. Qara u`y bo`legi (atli'q),

2. Awdi' quri'w (feyil) ha`m t. b.

Bul so`zlikte Moynaq tilinde qollanatug`i`n usi' si`yaqli' ko`plegen so`zlerdi ushi`ratami'z. Bul dialektologiyali'q so`zlik principi boyi'nsha dialektlik professionalizmlerdi de di'qqatqa alg`an.

2.4. Dialektlik so`zlerde materiallardi'n` beriliw prinsipleri

Tilimizde qa`legen so`zlikni ali'p qarasaq, woni'n` wo`z aldi'na qoyg`an maqseti, wo`zgesheligi, wolardi' du`ziw ta`rtibi ha`m prinsipleri boladi'. Qaraqalpaq til biliminde dialektologiyali'q so`zlikler wo`z aldi'na bir qatar wazi'ypalardi' ju`kleydi. Lingvistikali'q bolsa da so`zliklerden pu`tkilley wo`zgeshelenip turadi'. Dialektologiyali'q so`zlikni du`ziwinin` aldi'na qoyi'lg`an yen` basli' wazi'ypa, wog`an tiyisli so`zlerdi wornalasti'ri'w ha`m jaylasti'ri'w ma`selesi boli'p yesaplanadi'.

Ha`zirgi ku`nge shekem rus ha`m tu`rkiy xali`qlardi`n` aymaqli`q leksikografiyasi`nda bar mashqalani` sheshiwde bir qatar ma`selelerdin` bar yekenligin ani`qlaymi`z. Sonli`qtan da dialektlik so`zlikke jayg`asti`ri`w ta`rtibin ani`qlaw, wolardi` wo`zlerinin` tiyisli wori`nlari`na qoyi`w, ko`p ma`nili, omonim, antonim, sinonim, ka`sibiy, basqa tillerden kirgen so`zlerdin` ha`r birinin` wo`zgesheligine baylani`sli` processlerdi qarasti`ri`w ha`m tag`i` basqa. Usi`nday taqi`lette teoriyali`q ha`m a`meliy a`hmiyetke iye ma`selelerdi duri`s sheshkende g`ana sapasi` joqari` boladi` ha`m de diialektologiyali`q so`zliklerdi du`ziw yag`ni`y jarati`w mu`mkin dep yesaplaymi`z.

Dialektologiyali`q so`zliklerdi du`ziwde geypara waqi`tlarda a`debiy tilge ta`n yemes bir qatar so`zler topari`n dialektologiyali`q jaqtan wormalasti`ri`wg`a ha`reket yetedi. Woni`n` mazmuni` birgelikte zi`yan keltiriw jag`daylari`nda ushi`rati`wg`a boladi`. Bunday processlerde dialektologiyali`q so`zlikke dialektlik so`zlerdi yemes, al mag`li`wmat beriwshiler ta`repinen qa`te ayti`lg`an mi`sallar, qarapayi`m so`zlerdi de kiritedi.

Dialektologiyali`q so`zlikke ha`r qi`yli` stillerge si`patli` leksika menen (qarapayi`m) so`zler kiritilip, woni`n` wo`zine ta`n principiinde belgili da`rejede wo`zgesheliklerdi ko`remiz.

Dialektologiyali`q so`zliklerdi du`ziwdegi basli` wazi`palardi`n` biri – so`zlerdi baqlaw, wog`an tiyisli materiallardı duri`s tallaw, dialektlik so`z penen a`debiy tilge qatnasli` so`zlerdin` wo`zgesheliklerin duri`s ayi`ra biliw kerek. Bul haqqi`nda professor Wo. Dospanov: «Anaw yamasa mi`naw so`zdi dialektologiyali`q so`zlikke wormalasti`ri`w ushi`n woni`n` qaraqalpaq a`debiy tilinin` so`zlik xori`na ten` be usi` processti ani`qlaw kerek. So`zlerge usi`nday talaplari` wolardi`n` ha`r birinin` xi`zmetin belgilew, a`debiy til menen jergilikli so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerin si`patli` shegarani` qarasti`ri`wg`a ja`rdem beredi.

Aymaqli`q leksikografiya tarawi`ndag`i` tabi`slar menen wortaqlasi`w dialektologiyali`q so`zliktin` principiın rus tillerinin` dialektologiyasi`na

arnalg`an basqospalarda, konferenciyalarda ken`nen so`z yetiliwi buni`n` ayqi`n da`lili boli`p yesaplanadi`». ³⁷

Bunnan basqa da bir qatar dialektolog, leksikograf ilimpazlar dialektlik leksikografiya ma`selesinde bir qatar ma`selelerdi wortag`a qoyi`p, to`mendegishe ilimiy ko`z-qaraslardi` bildirdi. Mi`sali`: ilimpaz T.Maxmutov dialektologiyali`q so`zlikke kiretug`i`n to`mendegi so`zler topari`n usi`nadi`.

“Birinchiden: Belgili so`ylesim yamasa so`ylesimler topari`na kiretug`i`n, biraq a`debiy tilde joq so`zler;

Yekinshiden: Yesitiliwi jag`i`nan a`debiy tildegi menen birdey, wol a`debiy tilge basqa xi`zmette qollani`wshi` so`zler;

U`shinshiden: a`debiy tilge sali`sti`rg`anda bir qansha qosi`msha ma`nilerge iye so`zler;

To`rtinshiden: a`dette a`debiy tildegi so`zlerdin` fonetikali`q variantlari` so`zlikke kirgizilmeydi. Yeger de sol so`z til ni`zamli`g`i` tiykari`nda fonetikali`q normasi`n sonshama wo`zgerip, wonnan uli`wma xali`qli`q tildegi bizge belgili anaw yamasa mi`naw so`zdi geyde tani`w mu`mkinshiligi joq bolg`an jag`dayda. Wol dialektologiyali`q so`zlikten wo`z worni`n tabi`wi` kerek.

Besinshiden: so`zlikke kiretug`i`n so`zlerdin` son`g`i` topari` woni`n` so`zlik qurami` birli - yari`m wo`zgerip, biraq bul jag`day sol so`ylesim ushi`n ni`zamli` boli`p tabi`l mag`an so`zler». ³⁸

A`dette, shi`g`i`si` ha`m formasi` jag`i`nan jergilikli so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerine ta`n, degen menen son`g`i` waqi`tlari` a`debiy tilden wori`n ala baslag`an so`zlerde dialektologiyali`q so`zlikke kiritedi. Mi`sali`, a`debiy tilge norma retinde ali`ng`an aldi`n`g`i` ta`biyg`iy so`zi – ta`biyyi, awi`ri`w so`zi – kesel, yemlewxana so`zi – keselxana tu`rinde qollani`wda.

Dialektologiyali`q so`zlikte Wo. Dospanovti`n` ko`rsetkenindey, fonetikali`q variantlardi` wornalasti`ri`w ma`selesi de qi`yi`nshi`li`q tuwdi`radi`. Sebebi

³⁷ Dospanov Wo. Qaraqalpaq aymaqli`q leksikografiyası. No`kis, Qaraqalpaqstan, 2009, 11-bet (woqi`w qollanba)

³⁸ Махмутова Л.Т. О принципах составления татарского диалекто-логического словаря.// Вопросы диалектологических языков. Казан, 1960, 80 стр.

wog'an barli'q dialektizimlardi bir tegis yengizbey, si'patli' belgileri qi'zi'g'i'wshi'li'q payda yetetug'i'n so'zlerdin' ayi'ri'mlari' g'ana saylap ali'ni'wi' kerek.

Demek, qurami'nda absolyut ayri'qsha yamasa tosattan leksikalizaciyalang'an si'patqa iye. Fonetikali'q jag'i'nan azli' - kem wo'zgergen so'zlerdi de so'zlikke wormalasti'ri'w kerek. Mi'sali': «Wo'zbek til biliminde dialektologiyali'q so'zliklerdi du'ziwshiler P p ha'ribinde ali'stan aslam fonetikali'q dialektizmlerdi usi'ni'wi' buni'n' ayqi'n da'lili».³⁹

Bizin'she, so'zlikke usi'nday mug'dardag'i' fonetikali'q dialektizmlerdi beriw woni'n' quri'li'si', du'ziliw principlerinin' belgili normalari'ni'n' saqlani'wi'na ali'p keledi. Sonli'qtan du'ziwshige qoyi'latug'i'n basli' talap, mu'mkinshiligine qaray wog'an dialektlik leksikani'n' ha'r tu'rli shaqaplari'na qatnasli' so'zlerdin' kirisiwine yerisiw, wolardi' so'zlik du'ziwdin' talaplari' tiykari'nda wormalasti'ri'w, wol fonetikali'q dialektizmlerdin' esitiliwi tariyx'i'y jag'i'nan wo'zgeriske ushi'rag'an formasi', qi'zi'g'i'wshi'li'q tuwdi'ratug'i'n so'zlerdi wormalasti'ri'w aqi'lg'a muwapi'q keledi. Usi'nday sha'rtler wori'nlang'an processte ko'lemi, mazmuni' jag'i'nan da wog'ada sapali' tu'rde du'zilgen dialektologiyali'q so'zlik boli'wi' mu'mkin.

Dialektologiyali'q so'zliklerdin' ha'm bir ayri'qshali'q ta'replerinen biri – bul wog'an dialektlik leksikani'n' ha'r qi'yli' qatlamlari'na ta'n so'zlerdin' wormalasi'wi' ma'selesi. Dialektlik so'zliklerdi klassifikaciyalawda tiykarg'i' di'qqat woni'n' qurami'na jan'adan qosi'li'p ati'rg'an so'zler menen go'nergen so'zler topari'na, arxaizm so'zlerge de kewil awdari'li'wi' kerek.

Mi'sali': qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zliginin' leksikali'q qatlami'na qollani'w boyi'nsha aktiv ha'm passiv so'zlerdi wo'z-ara sali'sti'rg'ani'mi'zda, geypara wori'nlarda arxaizm ha'm tariyx'i'y so'zlerdi de ko'plep ushi'ratami'z. Bunday so'zler topari'na Wo.Dospanov bir qatar mi'sallardi' keltiredi.⁴⁰

³⁹ O'zbek xalq shevalari lug'ati. Toshkent, Fan, 1971, 206-233-betlar.

⁴⁰ Dospanov Wo. Qaraqalpaq aymaqli'q leksikografiyasi'. No'kis, Qaraqalpaqstan, 2009, 13-bet (woqi'w qollanba)

Arxaizmlerge ay – kamariya, hamal so`zi – mart, jawza so`zi – may si`yaqli` ay atlari`n bildiredi. Dialektlik arxaizmlerdin` yekinshi topari` bul dinge baylani`sli` so`zler. Mi`sali`: awxun - axun, ka`pur - ka`pir, musurman - musi`lman.

Al, tariyxi`y so`zler xali`qti`n` materialli`q ma`deniyati` ha`m, salt-da`stu`rine baylani`sli` payda boli`p, belgili da`wirlerde qollang`an. Mi`sali`: sawkala - sa`wkele, sunnatlaw – su`nnetlew.

Demek, tildegi dialektlik leksika a`debiy tildin` ta`sirine ushi`rawi`na qaramastan, wo`zinin` ishki mu`mkinshiliklerine tiykarlana woti`ri`p, neologizm so`zlerdin` ju`zege keliwine imkaniyat payda yetiwinde ko`remiz.

Solay yetip, dialektologiyali`q so`zlikten go`nengen so`zler de, tariyxi`y so`zler de ha`m neologizm so`zler de wori`n aladi`. Wolar qaraqalpaq tili dialektologiyali`q so`zliginin` leksikali`q qatlami`ni`n` ma`nilik jag`i`nan ha`r tu`rli yekenliginen derek beredi.

Dialektologiyali`q so`zlikke kiretug`i`n so`zlerge etnografiyali`q dialektizmler de ushi`rasadi`. Buni`n` tiykar`i` sebebi – etnografiya wo`zinin` izertlew obyektı boyi`nsha dialektologiyag`a uqsas yekenligi ko`rinedi. Wolardi`n` wo`zgesheligi boyi`nsha xali`qti`n` ku`n ko`risi turmi`si`, ma`deniyati`, u`rp - a`deti, salt - da`stu`ri ha`m basqa da ta`replerin izertlese ha`m so`ylew tilinin` wo`zgeshelikleri wondag`i` leksika - fonetikali`q, morfologiyali`q qubi`li`slardi` u`yrenip, ilimiy ta`repinen da`lilleydi.

Demek, etnografiya ha`m dialektologiyani`n` tiykar`i` u`yrenetug`i`n obyektı – xali`q woni`n` turmi`si`, salt-da`stu`ri, tili boli`p yesaplanadi`.

U`lkemizde dialektologlar ta`repinen wo`tkerilgen dialektologiyali`q ekspediciyalar da`wirinde etnografiyali`q dialektizmlerdin` de bir qanshasi` jazi`p ali`ni`p, tiyisli jerinde wolar da dialektologiyali`q so`zlikke kiritildi.

Demek, dialektizmler wo`z qurami` boyi`nsha ha`r tu`rli boli`wi`n ushi`ratami`z. Mi`sali`: arqa rayonlarda qara u`ydin` buyi`mlari`nan, ji`lqi`ni`n` yer - turmani`na baylani`sli` bir qatar so`zler qollani`ladi`. Mi`sali`:

Ayaq - baw – qara u`ydin` shan`arag`i`na baylap to`menge qarap salbi`rati`p qoyatug`i`n po`pekleri bar jipleri usi`lay ataldi`.

Ayshi`q / ayshi`qsha / anshi`q – qara u`ydin` wortasi`na sali`natug`i`n u`shmu`yeshli nag`i`s tu`ri, aylansog` / aylansoq – arnawli` islengen ha`r qanday qamshi`ni`n` wo`rimi menen sabi`n biriktirip, qoyatug`i`n do`n`gelek temir. Bunnan basqa da dialektologiyali`q so`zlikke xali`qti`n` turmi`si`, quri`li`s islerine baylani`sli` so`zlerdi de ushi`ratami`z.

Mi`sali`: aq kirish – aq qi`ri`sh, a`kirish – bul jaydi` aqlatug`i`n ha`kti Moynaq rayoni`ndag`i` jasawshi` adamlardi`n` so`ylew tilinde usi`lay ayti`ladi`.

Bul keltirilgen mi`sallardi`n` barli`g`i` qaraqalpaq tili arqa dialekti aymag`i`ndag`i` rayonlarg`a ta`n wolardi`n` izoglassasi` qubla dialektinin` yen` shetki noqati` Nazarxan awi`li` menen juwmaqqlanadi`.

Qubla dialekti leksikasi`nda yesapqa ali`ng`an etnografiyali`q dialektizmlerdin` procesi de usi`nday mi`sali`: balar ag`ash – jaydi`n` diywali`ni`n` u`stine sali`natug`i`n ag`ash, vola – shay qaynati`w ushi`n arnalg`an shaynek. Etnografiyali`q dialektizmlerdin` izoklassalari`na bir - birine sali`sti`ri`li`p ko`riw na`tiyjesinde mi`naday juwmaqqa keliw mu`mkin.

Ko`pshilik jag`daylarda atalg`an tarawg`a qatnasi` bar dialektizmlerdin` belgili bir tochkasi` boli`p, wonnan yekinshisinin` baslani`wi` ni`zamli` qubi`li`s. Bunday da usi`ni`lg`an mi`sallar wo`zlerinin` leksikali`q, fonetikali`q, grammatikali`q basqa da wo`zgeshelikleri menen si`patlanadi`.

Bul ta`repiyen qarag`ani`mi`zda, dialektologiyali`q so`zlikke ha`r tu`rli tarawlarg`a qatnasli` mi`sallardi` saylap ali`wg`a so`zlerdin` wo`zlerine ta`n belgileri birinshi gezekte yesapqa ali`nadi`. Sonli`qtan biz dialektologiyali`q so`zliktin` tiykarg`i` arnasi`, a`debiy tilden belgili da`rejedegi pari`qlani`wshi` dialektlik leksika dep ayta alami`z. Bunday so`zler wo`zlerinin` qanday da bolmasi`n bir ma`kanda qollani`li`wi` ha`m tarali`wi` boyi`nsha wo`z izoglassali`q sheklerine, pari`qlari`na iye dep yesaplaymi`z.

III BAP. D. S. NASIROV HA`M WO. DOSPANOVLAR TA`REPİNEN DU`ZILGEN DIALEKTOLOGIYALIQ SO`ZLIKTE SO`ZLERDİN BERİLİW TA`RTİBİ

Qaraqalpaq tilinde ko`lemli so`zliklerdin` biri – bul D. S. Nasi'rov ha`m Wo.Dospanovlar ta`repinen du`zilgen dialektologiyali'q so`zlik boli'p yesaplanadi'. Wol 1983-ji'l Qaraqalpaqstan baspasi'nān 404 bet ko`leminde ja`riyalanadi'. Miynetin` annotaciyasi'nda: «Bul miynet qaraqalpaq awi'zeki so`ylew tilinin` qurami'ndag`i' dialektler ha`m so`ylesimlerdin` wo`zgesheliklerin qamti'ytug`i'n 6000 nan aslam so`zdi wo`z ishine aladi'. So`zlik studentlerge, mug'allimlerge, tyurkologlarga, awi'zeki tilimizdin` sarqi'lmas bayli'g`i' menen qi'zi'g`i'wshi' kitapxanlarg`a arnaladi'»<sup>41</sup> dep atap ko`rsetiledi.

Kitapti'n` annotaciyadan son'g`i' betke avtorlar ta`repinen qaraqalpaq tili dialektlerinin` kartasi' jaylasti'ri'lg`an. Kartada qaraqalpaq tilinin` arqa ha`m qubla dialektlerinin` bir-birinen pari'qlanatug`i'n belgileri berilgen.

Al, 5-17 betlerde Wo. Dospanov ta`repinen jazi'lg`an «Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali'q so`zligin du`ziwdegi tiykarg`i' principleri» dep atalg`an kirispe jazi'lg`an, ilimpaz kirispe de woni'n` tiykarg`i' principleri tiykari'nda to`mendegilerdi bayanlaydi'».

Keyingi ji'llarda rawajlang`an qaraqalpaq dialektologiyasi'ni'n` yerisken tabi'slari' ayta qalarli'q.

Dialektologiyali'q ekspediciyalar da`wirinde respublikada ha`m woni'n` menen qon'si'las shegaralarda jasawshi' qaraqalpaqlardi'n` so`ylew tilinin` wo`zgeshelikleri ilimiy ta`repinen izertlendi. Ji'ynalg`an materiallardi'n` berilgen juwmaqlari' belgili bahag`a iye boldi'. Sebebi qaraqalpaq xalqi'ni'n` awi'zeki so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerin izertlew arqali' woni'n` tilinin` tariyxi'na tuwi'sqan tu`rkiy tilles xali'qlar menen qanday qatnasta yekenligin bildiriwge mu'mkinshilik beretug`i'n dereklerdin` ko`rip ali'w ma`selesi payda boladi'.

⁴¹ Nasi'rov D. S., Dospanov. Wo. Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali'q so`zligi. No`kis, Bilim, 1983, 3-bet.

Qaraqalpaq tilindegi dialekt ha'm govorlardi'n` leksikasi'n u'yrenip, wondag`i' toponimikali'q, etnikali'q ha'm basqa da atamalarg`a baylani'sli' so'zlerdin` etimologiyasi'n ashi'p, ilimiy bag`darda izertley biliw ma'sesele qaraqalpaq til bilimnin` gezektegi wazi'ypasi' boli'p tabi'ladi'.

Dialektologiyali'q so'zliktin` a`hmiyetin aytarli'q da'rejede, wol til tariyxi' ha'm ha'zirgi qaraqalpaq tilinin` leksikasi'n bunnan da bi'lay bayi'ta beriw isinde wo`zinin` paydali' ta'sirin tiygiziw so'zsiz qubi'li's.⁴²

Haqi'yqati'nda da bul dialektologiyali'q so'zlik qaraqalpaq xalqi'ni'n` awi'zeki so'ylew tili belgili normag`a tu'sip, qa'liplesken a`debiy tildin` leksikali'q ta'repine qarag`anda qanday wo`zgesheliklerge iye yekenligi ko'rsetiw menen birge, wolardi'n` wo`z ara qatnasi'n ashi'p beriwge ta'sir jasay aladi'.

A`lbette, tildin` rawajlani'w ni'zamli'qlari'nda ko'rsetiliwinshe a`debiy til ha'r waqi'tta da jergilikli xali'q tiline wo`z ta'sirin tiygizip, dialektlik so'zlerdin` a`debiy tildin` normasi'na jaqi'nlası'wi' haqqi'ndag`i' qag`i'ydani' usi'nadi'. So'zlikte xali'qti'n` awi'zeki so'ylew tilinin` wo`zgesheliklerine baylani'sli' frazeologizimler, idiomali'q so'zlerden wornalasti'ri'w ta`rtibi de qaralg`an. Bul so'zliktin` ja'ne bir wo`zgeshelik ta'repi so'zlikke a`sirese frazeologiyali'q dialektizmler de kiritilgen. Mi'sali':

Ayag`i'na shen`gel uri'w - a`debiy tilde joli'na bo`get boli'w,

gu'nayi' bar - a`debiy tilde jazi'g`i' bar,

jik ashi'w - a`debiy tilde bir na`rseni to`rkinin biliw,

so'zlikte woni' du`ziwshiler 1857-jı'li' qabi'l yetilgen jan`a al`favıt ha'm orfografiya qag`i'ydalari'na su'yenedi. Sonday-aq du`ziwshiler ta'repinen so'zlikke yengizilmeytug`i'n to'mendegi so'zlerge de itibar qaratqan.

Birinshiden, qaraqalpaq tilinin` normasi' retinde qabi'l yetilgen so'zler (samal, shamal, i'rza, i'raza)

Yekinshiden, yo`zine ta`n grammatikali'q wo`zgeshelikleri bar so'zler (kelin`, kelesiz, barasi'z, ju`resizler).

⁴² Nasi'rov D. S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali'q so'zligi. No`kis, Bilim, 1983, 6-bet.

U`shinshiden, ka`sibiy so`zler (su`wen, paxta, g`arbi`z, ju`weri).

To`rtinshiden, ko`p jasag`an yeski sawati` bar geypara jasi` u`lken adamlardi`n` tilinde ha`zirge deyin saqlani`p kiyati`rg`an kitabi`y til elementleri (xoshlasali`, ko`rseli ) ha`m tag`i` basqa.

Bul dialektologiyali`q so`zliktin` 18-23 betleri sha`rtli tu`rde qi`sqarti`li`p ali`ng`an rayon, qala, awi`l atlari`nan ali`ng`an mi`sali`:

A`r – A`miwda`r`ya rayoni`,

Qi`li`sh – Qi`li`shbay,

Qt – Qi`tay,

Br – Beruniy,

By – Bybazar,

Iysh – Iyshan,

Mayem – Maymengen,

Sar – Sarkop,

Shm – Shmam,

ha`m tag`i` basqa tu`rinde berilip, wol so`zliktin` 24-betinde 41 ha`ripten ibarat kirill a`lipbesi kiritilgen. Son` 25-betten 355-betge shekem so`zlik bo`limi kiritilgen.

Al, 355-397-betlerde D. S. Nasi`rov ta`repinen qaraqalpaq dialektologiyasi` haqqi`nda ilimiy ko`z-qaras pikirlerin «Qaraqalpaq tilinin` dialektleri» dep atalg`an ilimiy maqalasi`nda berilgen.

Al, 398-400-betlerde so`zlikke paydalang`an ilimiy teoriyali`q a`debiyatlar dizimi berilgen bolsa, 401-bette so`zlikke paydalang`an a`debiy shi`g`armalar kiritilgen. So`zlikte berilgen ayi`ri`m dialektlik so`zlerge itibar qaratami`z, mi`sali`:

Aa`lam (A) - a`lem, barli`q jer. Wonnsaki`zmi`n` aa`lamg`a jayg`an (Mr. Qar.)

Abayda boli`w (A) – abayli` boli`w saq boli`w.

Abi'ni'w (A) – yen'terliw, wo'n'menlew. Wolar ko'zin ashi'p, ta a'jag'asi' tirilip kiyati'rg'anday, woshaqti'n' basi'na abi'ndi'. (T.Qayi'pbergenov. Baxi'tsi'zlar, 1971, 116-bet)

Abi'ji' (A) – 1. muzdi'n' qatar aldi'na bali'qshi'larg'a ten'izge aw sali'wg'a bir-biri menen qatnas jasawg'a mu'mkinshilik bolmaydi'. Muz wo'z qa'ddine qaytqang'a deyingi waqi't abi'ji' dep ataladi'. (Mr)

2. Albi'raw. Wo sendey abi'ji' qoti'r yemes (Mr)

Ag'ayinni (A) – ag'ayi'nli. Bul ag'ayi'nni jigit yedi. (Shi'mbay rayoni' shaqaman)

Ag'arg'an (A) – qati'q ma'nisinde. Dushshi' ag'arg'an bolsa, ag'arg'an a'kel.

Ag'arg'andi' jazi'w (A) – Gu'bi pisiw. (m.r. Tik. Qar. Shege). Bul mi'sallar tiykari'nan barli'g'i' (A) tu'rinde berilip, yag'ni'y qaraqalpaq tili arqa dialektke ta'n so'zler.

So'zlikte tilimizdin' qubla dialektke ta'n so'zleri (Q) dep qi'sqarti'ri'li'p berilgen. Mi'sali',

Aylanti'ra beriw (Q) – bir na'rseni wo'zine qarati'w, aylandi'ri'p bara beresen' (A'r. Qi'ram).

Aqsham (A. q.) – kesh, tu'n. Paxta aqsham wo'tpey qag'an. (T. r. ha'm)

Aqi'li'-uwshi' (Q) – barli'q woyi', an'lawi' degendi an'latadi'. A'debiy tilde aqi'li', an'i', sanasi'.

Ala qamba / ala qamma (Q) – qawi'nni'n' tu'ri. Ju'zi mazali', tu'ri sarg'i'sh qara, tuqi'mi' gu'rbektin' tuqi'mi'nday. Ba'ha'rde yegedi, gu'zde pisedi. (Tr. Dosp).

Apalaq-japalaq (Q) – tez, shaqqan, ji'ldam degen ma'nilerdi an'latadi'. Apalaqta-japalaq keledi bir waqi'tta. (Tr. Aq). A'debiy tilde bul so'zdin' jubaylas so'zi gezlespeydi.

Arnapi'-yiyda' (Q)–jiydenin' tu'ri, japi'rag'i' kishkene, formasi' domalaq, jigildik, jiydeden u'lkenirek, mazali'. (Br. Qaramani').

Atlama (Q) – si'na. Temirdin' tisi ushi'n iyiw yamasa ag'ashti' joni'w na'tiyjesinde islengen zat. (Tr. Br. A'r).

Ashaq (Q) – uzaq, ali's jer. Birew ashaq barajaq. (Tr. Aqb).

Bul so`z to`rkini haqqi'nda so`zlikti du`ziwshiler to`mendegi pikirdi bildiredi: «Bul so`z wo`zinin` to`rkini jergilikli tu`rkmen awi`zeki tilinen ali`wi` mu`mkin. Wol a`yyemgi tu`rkiy jazi`w yesteliklerinde achya – formasi'nda hal feyil yekenligi ko`rinedi. Asha so`zine q affiksinin` (feyl so`zlerden, atli`q, kelbetlik, ra`wish, so`z jasawshi`, wo`nimli affiksine) qosi`li`p, ashaq ra`wishi ju`zege kelgen»⁴³ dep ko`rsetedi.

Usi` so`zliktin` son`i'nda kiritilgen D. S. Nasi`rovti'n` «Qaraqalpaq tilinin` dialektleri» degen atamadag`i` ilimiy maqalasi'nda bolsa, ilimpaz bir qatar bahali` pikirlerdi bayanlaydi`.

A`sirese, qaraqalpaq xalqi` haqqi'nda woni'n` 1970-1979-ji'llardag`i` xali`q sani`, qaraqalpaq milleti, milliy tili haqqi'nda wori`s ilimpazlari` N. A. Baskakov ha`m D. İ. Samoylovich si`yaqli` ilimpazlardi'n` klassifikaciyasi` bul boyi`nsha miynetleri, O`zbekistannan si`rtta jasaytug`i'n qaraqalpaqlar, wolardi'n` sani`, tilindegi assimilyaciya qubi`li`si` haqqi'nda da aytadi`.

Sunday-aq qaraqalpaq xalqi`ni'n` tiykarg`i` ruwlari`, wolardi'n` tilinde ha`r birinde wo`zine ta`n dialektlik wo`zgesheliklerdin` bar yekenligi ko`rsetiledi. D. S. Nasi`rov qaraqalpaq tilinin` Arqa ha`m Qubla dialektlerin aji`rati`wg`a dialekt arali`q tiykarg`i` belgiler si`pati'nda fonetikali`q, morfologiyali`q, leksikali`q ayi`rmashi`li`qlardi` payda yetedi.

Qaraqalpaq tili dialektlik sistemasi`ni'n` du`zilisinde turaqli` ha`m izbe - izlik qubli`slardi` payda yetedi. Al, D. S. Nai`rov ha`m Wo.Dospanovlar 1995-ji`li` «Bilim» baspasi'nda ja`riyalag`an joqari` woqi`w wori`nlari` ushi`n arnalg`an «Qaraqalpaq dialektologiyasi`» degen sabaqli`g`i'nda joqari`da atap wo`tilgen so`zlik haqqi'nda woni'n` a`hmiyeti boyi`nsha to`mendegi pikirlerdi bildiredi» «Bizler ta`repinen du`zilgen dialektologiyali`q so`zlik wo`z ishine qamti`g`an materiallar jag`i`nan ha`r qi`yli`. Woni'n` yen` basli` deregi dialektologiyali`q jazi`wlar tiykari'nda dialektizm so`zlerden yesapqa ali`ng`an mi`sallar.

⁴³ Nasi`rov D. S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali`q so`zligi. No`kis, Bilim, 1983, 50-bet.

Materiallardı'n` puxtali'q penen saylani'p ali'ng`an leksikali'q dialektizmde woni'n` reestr ushi'n iske asi'wg`a tiyisli bo`legin quraydi'. Keltirilgen kategoriyalardı'n` basqa dialektologiyali'q so`zliktin` adresi reestrlik so`z retinde geypara izertlewshilerdin` da`lillewleri boyi'nsha ko`rkem a`debiyat shi'g`armalari'nan, baspa so`z materiallari', fol`klordan paydalani'w mu`mkin».⁴⁴

Ja`ne bir itibarli' ta`repi, bul so`zlikti du`ziwshiler ko`rkem shi'g`armalardan dialektizmlerdi tan`lag`anda shayi'r yamasa jazi'wshi'ni'n` qaysi' dialekt wa`kili yekenligine de itibar qarati'lg`an ko`remiz mi'sali': T.Qayi'pbergeov – Kegeyli rayoni' wa`kili, S. Ziyawov ha`m K. Sultanovlar, Moynaq rayoni' wa`kili yekenligine itibar bergen.

Demek, so`zlikti du`ziwshiler wondag`i' reestrlik ali'ng`an so`zlerge bir ta`repleme yemes, al ha`r ta`repleme qatnas jasag`an.

3.1. Son`g`i' waqi'tlarda du`zilgen dialektologiyali'q so`zlikler ha`m wolardı'n` a`hmiyeti

G`a`rezsizlik ji'llari'nda qaraqalpaq leksikografiyası'nda tu`pkilikli wo`zgerisler ju`zege keldi. Wolardan yen` basli'lari' si'pati'nda 2004-ji'li' Qaraqalpaqstan baspasi'nda shi'qqan Gu`listan Bekmurotovani'n` «Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi» dep atalg`an miynetı bolı'p yesaplanadı'.⁴⁵

Bul miynet 32-betten ibarat, avtordı'n` «Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi» dep atalg`an bul miynetinde woni'n` Shomanay rayoni' aymag`i'nan informatorlardan ji'ynalg`an materiallari' toparlarg`a bo`lingen. A`sirese, dialektizmlerdi fonetikali'q, morfologiyali'q ha`m grammatikali'q jaqtan analizlegen.

G`a`rezsizlik ji'llari'nda wori'ng`an dialektologiya tarawı'ndag`i' izertlew jumi'slari'nan S. Shi'nnazarova ta`repinen qorg`alg`an «Qaraqalpaqstanı'n` Qanlı'ko`l aymag`i'ndag`i' qaraqalpaqlardı'n` so`ylew tili wo`zgeshelikleri»

⁴⁴ Nasi'rov D. S., Dospanov Wo. Qaraqalpaq dialektologiyası'. No`kis Bilim, 1995, 156-bet.

⁴⁵ Bekmurotova G. Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi. No`kis, Qaraqalpaqstan, 2004.

degen temadag`i` kandidatli`q jumi`si` boli`p yesaplanadi`. Jumi`sti`n` son`i`nda Qanli`ko`l qaraqalpaqlari`ni`n` tilinde ushi`rasatug`i`n` dialektlik yag`ni`y so`ylesimlik si`patqa iye so`zlerdin` qi`sqasha so`zligi berilgen. Wolardan ayi`ri`mlari`na mi`sallar keltiremiz, mi`sali`:

Ag`a – so`ylesimde ininin` hayali` ku`yewinin`, wo`z yerinin` jigit ag`asi`n ag`a dep ataydi`.

Ayti`mal – 1. Betashar da`stu`rindegi qosi`q,

2. Naqi`l-maqal ha`m awi`zeki do`retpelerinin` kishigirim tu`ri.

Aq-ko`k – miywe, jemis, ag`arg`an ma`nisinde.

Aqlap ketiwi – sali`ni`n` duri`sli` da`nlemewi.

Aqlaw – ha`klew ma`nisinde.

Aqi`ra – bir bel topi`raq.

Ala bu`yrek – yeginnin` jarti`si` pisip, jarti`si` pispey qali`wi`.

Alag`awdan – jen`iltek minezli adam.

Alan` – bos jatqan jer.

Ali`m-sali`m - wolpi`-solpi` kiyiniw.

An`qi`lda shortan – shortan bali`qti`n` bir tu`ri.

An`i`z – buri`n yegilip, son` yegilmey qalg`an jer.

At qara qaptal – wog`ada ko`p.

Atlama - wo`tirikshi, lapgo`y.

Atshep – hayal adam ta`repinen kiyewinin` jaqi`nlari` menen birdey ismdegi adamlar.

Awsil – mallardi`n` tiline ha`m tuyag`i`na shi`g`atug`i`n jara.

Ashaw – azang`i`, tu`ski, keshki mezgillerdin` uli`wmali`q atamasi`.

A`je – 1. Jasi` u`lken kempir,

2. Qi`z apa.

A`l qi`zi`l – qi`p-qi`zi`l.

A`l kelinshek – jas kelinshek.

A`lo`s – adamni`n` ko`zindegi nuqsan. A`lo`s – qi`yti`r.

A`spi – jarani`n` tili.

A`sheko`y / atshoqay – su`tilmektin` tu`ri.

A`shirepi-a`njir – wog`ada qa`dirli.

A`wliye bas – zi`yarat.

Baqa - sho`ke – kishkene balalar.⁴⁶

3.2.Kenimex qaraqalpaqlari' tili boyi'nsha du`zilgen so`zlikte so`zlerdin` beriliw ta`rtibi

G`a`rezsizlik ji'llari'nda wori'nlang`an jumi'slardan itibarlari'nan biri bul – A. Pirekeeva ta`repinen wori'nlang`an «Kenimex Qaraqalpaqlari' dialekti»<sup>47</sup> dep atalg`an kandidatli'q jumi's ha`m «Kenimex Qaraqalpaqlari' tilinin` geypara wo`zgeshelikleri»⁴⁸ ilimiy maqalalar toplami' boli'p yesaplanadi'.

Qaraqalpaq milleti wa`killeri tek Qaraqalpaqstanda g`ana yemes, al Qazaqstanni'n` ko`pshilik aymaqlari'nda, O`zbekistanni'n` Shi'mkent, Ferg`ana, A`ndijan, Qashqada`r`ya, Surxanda`r`ya, Buxara, Samarqand wa`layatlari' ha`m Afganstanda da woti'ri'qshi' xali'q si'pati'nda turmi's keshirip ati'rg`anli'g`i'n ko`pshilik ilimiy a`debiyatlardan bilemiz.

Qaraqalpaqlardi'n` ko`pshilik bo`legi Nawayi' wa`layati'ni'n` Kenimex rayoni'nda da uzaq a`sirlerden berli jasap kelmekte. Wolar shegarali'q jaqtan Buxarani'n` sol Tu`slik bati'si'nda jaylasqan. Kenimex rayoni' tiykari'nan 1925-ji'llarda qazaq – qaraqalpaq rayoni' boli'p du`zilgen.

G`a`rezsizlik ji'llari'nda rayonnan u`sh qaraqalpaq mektebi ashi'li'p, wonda qaraqalpaq balalari' ana tilinde ta`lim aladi'. Yag`ni'y qaraqalpaqsha ta`lim aladi'. Usi' Kenimex qaraqalpaqlari' tili boyi'nsha Amangu`l Pirekeevani'n` ilimiy jumi'slar ali'p barg`ani' bizge ma`lim.

A. Pirekeeva ha`m S. Shi'nnazarovlardi'n` basshi'li'g`i'nda 2009-2010-ji'llari' usi' aymaqta dialektologiyali'q a`meliyatta İnstituti'mi'zdi'n` Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati' fakul'tetinin` ziyrek talabalari' aymaqta boli'p, bir qatar

⁴⁶ Shi'nnazarova S. Qaraqalpog`istonning Qonliqo'l hududidagi qaraqalpoqlarning nutqidagi xususiyatlari. –Nukus, 2009.

⁴⁷ Pirekeeva A. Kenimex Qaraqalpoqlari shevasi. –Nukus, 2012.

⁴⁸ Pirekeeva A. Kenimex Qaraqalpaqlari' tilinin` geypara wo`zgeshelikleri. No`kis, Qaraqalpaqstan, 2010.

materiallar ji'ynadi' ha'm woni'n` juwmag`i' retinde ilimiy maqalalar ja`riyaladi'. Toplamni'n` son`i'nda Kenimex qaraqalpaqlari'ni'n` janli' awi'zeki so`ylew tilinen ji'ynalg`an materiallar tiykari'nda qi'sqasha so`zlik du`zilgen. Bul so`zlik qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi'ni'n` g`a`rezsizlik ji'llari'nda ja`riyalang`an so`zliklerden biri boli'p yesaplanadi'. İlimiy toplam son`i'nda berilgen so`zlikten mi'sallar keltiremiz, mi'sali':

Ag`i' – ma`yektin` ag`i'wzi'.

Ag`i'p bermew – tez aqpaw. Mi'na shaynek ag`i'p bermeydi.

Ay bar – aybat. Aybari'nan qorqi'p qabag`an iyt u`yine kirip ketken.

Ayaq jalan` – jalan` ayaq. Ayaq jalan` ju`rme.

Aytuw – shaqi'ri'w. Jalg`asti' ayti'p jiberesen` be?

Aq tigus – aq sabaq. Aq ko`ylekti aq tigus penen tigemiz.

Alti'nshi' sabaq – alti'nshi' ku`n, shembi ku`n.

An`i'raw – an`qi'ri'pti'. Yeshek an`i'rapti'.

Arwaq - wo`li. Arwaq bayi'may, tiri bayi'maydi'.

Apan – qudi'qti'n` awzi'.

Aptaba – quman.

Awjar – ha`wjar.

Awi'sti'ri'w – almasti'ri'w. Kiyimin`di awi'sti'ri'p qoy.

Awi'zberk – woraza tutqan adam.

Astaxtay – astaxta.

Atala – awqat tu`ri. Undi' quwi'ri'p atala qi'li'nadi'.

Ashshi' uwi'z – si'yi'rdi' yen` birinshi sawg`anda shi'g`atug`i'n su`t.

A`birjime – qi'nalmaw. Bir men ushi'n a`birjime.

A`were bolmaw – zaya bolmaw. Tawar a`were bolmasi'n.

A`n`geme - a`n`gime, sa`wbet. A`n`gemelesip woti'rdi'q.

A`tirep - a`tirap. A`tirep qaran`g`i'li'q.

Babay – g`arri' adamg`a ayti'ladi'. Bizin` babaydan baslani'p qatnas u`zilip ketken.

Badrin` – qi'yar.

Baspa – suw qaynatatug`i`n shaynek.

Bas jalan` – jalan` bas.

Ba`rek – pelmen tag`ami`.

Birinshi sabaq – birinshi ku`n.

Boz jer – tazadan ashi`lg`an jer.

Bosi`n – bolsi`n. Amanli`q bosu`n.

Buji` – maldi`n` juwan ishegine wo`kpe bawi`rdi` maydalap sali`p pisirilgen tag`am.

Buwa – ata. Buwasi` repressiyag`a ushi`rag`an.

Buxara woqi`w – Buxarada woqi`di` u`lken qi`zi`m. Buxara woqi`di`.

Demek, so`zlikte Kenimex qaraqalpaqlari` tilinde ushi`rasatug`i`n usi` si`yaqli` so`zler reestrge ali`ni`p, son` woni`n` a`debiy tildegi ma`nisi, al onnan keyin sol aymaq materiallari` tiykari`ndag`i` mi`sallar jaylasti`ri`lg`an.

Joqari`dag`i` so`zliklerdin`, wolardi`n` du`ziliw principlerin bir-birine sali`sti`rg`ani`mi`zda tu`rlishe wo`zgesheliklerge iye ekenligi seziledi. Atap aytqanda, dialektlik so`zlerdi dialektologiyali`q a`meliyat bari`si`nda ji`ynawda bunday wo`zgeshelikli so`zlerdin` tek sol aymaqlarda g`ana wo`zgeshelik penen ayti`li`wi`, tu`rli aymaqlarda, turlishe variantlardi`n` boli`wi`, dubletlerine iye yekenligi, yen` basli`si` a`debiy tildi bayi`ta ali`w si`yaqli` pari`qlari` so`z yetiledi. Dialektologiyali`q so`zliklerdin` principlerin u`yreniw arqali` ha`r qanday woqi`wshi` yaki talaba qaraqalpaq tili dialektlerin u`yrenedi ha`m qa`nigelik sabaqta kishigirim ko`lemdegi dialektlik so`zliklerdi du`ze ali`w mu`mkinshiligine iye boladi`.

JUWMAQLAW

Dialektlik soʻzler qaraqalpaq tili leksikasi'ni'n` belgili boʻlegin quraydi'. Leksikologiya iliminde dialektlik soʻzler argotizmler, jargonlar, ka'sibiy soʻzler ha'm terminler menen bir qatarda dialektlik soʻzler sheklengen si'patqa iye leksika qurami'nda izertlenedi.

Haqi'yqati'nda da dialektlik soʻzler bul – aymaqli'q jaqtan sheklengen xarakterge iye soʻzler boli'p yesaplanadi'.

Bizin` pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'z til ilimindegi dialektlik soʻzler, soni'n` ishinde dialektlik leksikografiya yag'ni'y dialektlik soʻzlikler ha'm wolardi'n` du`ziliw principi, dialektologiyali'q soʻzlikke reestr si'pati'nda ali'ng'an til birikpeleri, wolardi' tan'law, a`debiy til normasi'nan wo`zgesheligi, bu`gingi ku`nge shekem qaraqalpaq til biliminde, dialektologiya tarawi'nda baspadan ja'riyalang'an usi' mazmundag'i' jumi'slarg'a arnaladi'.

Bakalavr pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n` temasi' «Qaraqalpaq dialektologiyali'q soʻzligi ha'm oni'n` du`ziliw principi» dep ataladi'.

Jumi's quri'li'si' boyi'nsha u`sh bo`limnen turadi'. Woni'n` uli'wma si'patlamasi' bo`liminde tiykari'nan temani'n` aktualli'g'i', izertlew din` obykti ha'm predmeti, jumi'sti'n` maqseti ha'm wazi'ypasi', izertlew metodlari' ha'm usi'llari', izertlew na'tiyjelerinin` teoriyali'q ha'm a`meliy a`hmiyeti, izertlew jumi'si'ni'n` jan`ali'g'i', quri'li'si', wori'nlang'an miynetin` tiykarg'i' na'tiyjeleri si'yaqli' ma`seleler soʻz yetiledi.

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'nan keyingi bo`lim kirisiw dep ataladi'. Wonda dialekt soʻylesim wa`killeri, dialektologiyag'a baylani'sli' terminler analizlendi, tu`rkiy tillerinde qaraqalpaq til biliminde dialektologiyali'q soʻzlikler, principi, woni'n` qa`liplesiwi ha'm rawajlani'wi' jollari' menen birgelikte bul soʻzliktin` a`meliyatta paydalani'w ma`seleleri, basqa soʻzliklerden pari'qlani'p turi'wshi' ta`repleri, du`ziliw principi, soʻzlikke kiretug'i'n ha'm soʻzlikke kiritilmeytug'i'n soʻzler topari' da bayanlandi'.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si' 3 baplan ibarat boli'p, woni'n' I bapli' «Qaraqalpaq tilinde dialektlik so'zliklerdin' qa'liplesiwi» dep ataladi'. Wol wo'z qurami'nda yi toparg'a bo'lip u'yrenildi.

I bapti'n' I bo'limi qaraqalpaq dialektologiyasi'ni'n' qa'liplesiwinde rus ilimpazlari'ni'n' xi'zmetine arnaladi'. A'sirese rus ilimpazi' N. A. Baskakovti'n' tek dialektologiya tarawinda yemes, al uli'wma qaraqalpaq til bilimin rawajlandi'ri'wdag'i' qosqan u'lesleri de so'z yetilgen. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilinin' dialekt ha'm so'ylesimlerinin' teoriyalig' jaqtan da u'yrenip, woni' dialektlerdi (arqa - bati's, qubla - shi'g'i's) dep yeki toparg'a bo'lip qarasti'ri'li'wi', shet yelli ilimpaz Stefan Burmni'n' (Qon'i'rat, Qarasaqal, Shayi'x Abbas dialektleri) dep u'sh toparg'a bo'lganligi, rus ilimpazlari'nan E. D. Polivanov ha'm S. E. Malovlardi'n' Qaraqalpaqstanda boli'p, bir qansha dialektologiyali'q materiallardi' ji'ynag'anlig'i', a'sirese wolardi'n' baspa so'zde jarialang'anlig'i' ha'm bu'gingi qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi'ndag'i' a'meliy a'hmiyetligi si'yaqli' ta'repleri so'z yetildi.

I bapti'n' II bo'limi «Jergilikli ilimpazlardi'n' qaraqalpaq dialektologiyasi' tarawindag'i' miynetleri» dep ataladi'. Bul bo'limde jergilikli ilimpazlardan professor D. S. Nasirovti'n' doktorli'q jumi'si'ni'n', al professor Wo. D. Dospanovti'n' kandidatli'q jumi'si' da, doktorli'q jumi'si' da dialektologiya iliminin' tu'rlish mashqalalari'na arnalg'anlig'in, qubla dialektinin' fonetikalig' wo'zgeshelikleri Worazaq Bekbawlovti'n' ilimiy jumi'si'nda, H. Hamidov Buxara qaraqalpaqlari'ni'n' tilindegi dialektlik wo'zgeshelikleri haqqi'nda jazi'lg'an maqalasi', Turg'anbay Begjanovti'n' «Qaraqalpaq tilinin' Moynaq govori'ni'n' leksikasi'» boyi'nsha jumi'sti' qorg'ag'anlig'i', al g'a'rezsizlik ji'llari'nda B.Qurbanbaeva, S. Shi'nnazarova ha'm A. Pirekeevalar qaraqalpaq tili dialekt ha'm so'ylesimleri ma'selesinde bir qatar ilimiy jumi'slar ali'p barg'anlig'i', al izleniwshi Gu'listan Bekmuratova wo'z monografiyasi'nda qaraqalpaq tilinin' Shomanay so'ylesimi, yag'ni'y Shomanay rayoni'nda jasaytug'in qaraqalpaqlardi'n' aymaqli'q xarakterge iye so'zlerden qisqasha so'zlik du'zip woni'n' tillik wo'zgesheliklerine itibar qaratqanlig'i' so'z yetiledi.

II-bap «Qaraqalpaq dialektologiyasi'nda so`zliklerdin` du`ziliw principleri» dep ataladi'. Bul tiykarg`i' bo`limindegi bap wo`z ishine 4 toparg`a bo`lip u`yrenildi. Woni'n` birinshi bo`liminde dialektolog rus milletinen bolg`an ilimpaz N. A. Baskakovti'n` «Qaraqalpaq tili» I-tomi'nda (dialektologiya boyi'nsha materiallar) dep atalg`an miynetinde dialektlik so`zlerdin` beriliwi, tekstlerdin`, informatorlardi'n`, jaylasti'ri'li'w ta`rtibi, qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi'ndag`i' birinshi adi'm ha`m ta`jiriybe yekenligin ayti'lg`an.

Usi' bapti'n` yekinshi bo`limi Ilimler akademiyasi'ni'n` xi'zmetkerleri Wo.Dospanov, T. Beketov ha`m de Sh. Ka`rimxojaevlar ta`repien du`zilgen so`zlik wg`an pikir beriwshilerdin` ko`z-qaraslari' jetiskenlik ha`m basqa da ta`replerine sholi'w jasaldi'.

Usi' ekinshi bapti'n` u`shinshi bo`limi T. Begjanov ta`repien du`zilgen so`zlikke toqtap wo`tildi. Turg`anbay Begjanovti'n` ilimiy jumi'si' da qaraqalpaq tilinin` dialektologiyasi'na, soni'n` ishinde Moynaq xalqi'ni'n` so`ylew tilindegi dialektlik wo`zgesheliklerge arnali'p, bul bo`limde wol ta`repien du`zilgen so`zliklerge mi'sallar keltirilip, lingvistikali'q jaqtan analizlendi.

Yekinshi bapti'n` to`rtinshi bo`limi «Dialektlik so`zliklerde materiallardi'n` beriliwi» dep atali'p, bunda dialektologiyali'q so`zliklerge so`z tan`lawda reestr si'pati'nda ali'ng`an so`zliklerge qoyi'latug`i'n qatan` talaplar itibarg`a ali'ndi'.

III-bap «D. S. Nasi'rov ha`m Wo. Dospanovlar ta`repien du`zilgen dialektologiyali'q so`zlikte so`zlerdin` beriliw ta`rtibi» dep ataladi'. Bul bap o`z ishinde eki bo`limnen turadi'. D. S. Nasi'rov ha`m Wo. Dospanovlar ta`repien 1983-ji'li' «Qaraqalpaqstan» baspasi'nan ko`lemli so`zlik ja`riyalandi'. So`zlikke 6000 nan aslam so`zler reestr si'pati'nda kirgizilgen. Jumi'sta bul so`zlikke lingvistikali'q jaqtan analiz islendi.

Usi' bapti'n` birinshi bo`limi g`a`rezsizlik ji'llari'nda yag`ni'y qaraqalpaq til biliminde son`g`i' waqi'tlarda ja`riyalang`an so`zliklerge mi'sallar keltirildi. Atap aytqanda, G. Bekmuratova ha`m S.Shi'nnazarovalar ta`repien du`zilgen so`zliklerge mi'sallar keltirilgen.

Al, u`shinshi bapti`n` yekinshi bo`limi «Kenimex qaraqalpaqlari` tili» boyi`nsha du`zilgen so`zlikke arnalg`an. Bul bo`limde Kenimex qaraqalpaqlar tili boyi`nsha A. Pirekeeva ta`repien izertlew jumi'si'ni'n` ali'p barg`anli'g`i' ha`m avtorlar ja`ma`a`tinin` «Kenimex qaraqalpaqlari` tilinin` geypara wo`zgeshelikleri» degen (2010) atamadag`i' ilimiy maqalalar toplami'ni'n` son`i`nda so`zliktin` berliwi haqqi`nda pikirler ayti`ldi'. Bul so`zlikten tiyisli mi'sallar keltirildi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tili dialektologiyali'q so`zlikleri bul – qaraqalpaq dialektleri haqqi`nda, so`ylesimleri boyi`nsha bahali' mag`li'wmatlar beredi. Woni'n` du`ziliw principielerin basshi'li'qqa ali'w, a`meliyatta duri's paydalana ali'w, a`sirese uli'wma bilim beriw mektepleri, qa`sip - wo`ner kolledjleri ha`m akademiya'ly licey woqi'wi'shi'lari'na so`zlikler menen islesiwde tilimizdegi dialektlik so`zlerdin` parqi'n u`yretiwde u`lken a`meliy a`hmiyetke iye dep yesaplaymi'z.

Paydalang`an a`debiyatlar

1. Гаг В. Г. Лексикография лингвистический энциклопедический словарь. – М. 1990. стр. 258.
2. Юлдашев А. Принципы составления тюркско-русских словарей. -М. 1972.
3. Madaliev O. O`zbek leksikorafiyasi tarixidan.//O`zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2008.
4. Dospanov O. Qaraqalpaq aymaqli`q leksikografiyasi`. No`kis, Karaqalpaqstan, 2008.
5. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык (матералы по диалектологии том I) – М.,1951. 408 стр.
6. Поливанов Е. Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка// Сб. Хорезмской экспедиции. -Ташкент, 1933.
7. Соколов. А. А. Материалы по каракалпакскому язык, литературе и историй. –Туркстан, 1934.
8. Nasi`rov D. S., Dospanov O. Qaraqalpaq dialektologiyasi`. No`kis, Bilim, 1995.
9. Da`wletov A., Qudaybergenov A. Qaraqalpaq tili boyi`nsha izertlewler. -No`kis, 2001.
10. Насыров Д. С. Станавление каракалпакского общенородного разговорного языка и его диалектная система. –Нукус, 1976.
11. Насыров Д. С. Диалекты каракалпакского языка и их особнности. O`zRĠAQQB Xabarshi`si` jurnali`, 1976.
12. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1994.
13. Доспанов О. Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности. O`zRĠAQQB,, Xabarshi`si` jurnali`, 1966. № 1, 64-76 стр; Об изучении диалектов каракалпакского языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Фрунзе, 1968, 85-93 стр.
14. Nasi`rov D. S., Dospanov O. Qaraqalpaq tili dialektologiyasi`. No`kis, Bilim, 1995.
15. Begjanov T. Qaraqalpaq tili dialektologiyasi`ni`n` ma`selelerinen. No`kis, 1971.

16. Bekbawlov O. Qaraqalpaq tilinin` tu`слиk dialektinin` fonetikalı`q wo`zgeshelikleri. Tashkent, 1966.
17. Hamidov H. Buxara qaraqalpaqlari`ni`n` tili boyi`nsha bayqawlar. O`zRİAQQB Xabarshi`si` jurnali`, No`kis, 1964.
18. Qurbanbaeva B. Qoraqalpoq tili janubiy dialektining swz yasalish va morfologik xususiyatlari. -Nukus ,2008.
19. Bekmuratova G. Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi. No`kis, Bilim, 2004.
20. Shi`nnazarova S. Qoraqalpog`istonning Qonli`ko`l hududidagi qoraqalpoqlarning nutqidagi hususiyatlari. –Nukus, 2009.
21. Pirekeeva A. Kenimex qaraqalpaqlari shevasi. Nukus, 2012.
22. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. I том. -М-Л. Наука, 1951.
23. Ниязов А. Составлении диалектологического словаря и атласа каракалпакского язык.//Сб. Вопросы диалектологии тюркских языков. Фрунзе ОПМ, 1968.
24. Баскаков Н.А. Краткий отзыв о рукописы У. Доспанова, Б. Бекетова, Ш.Каримходжаева. Диалектологический словарь каракалпакского языка. 1969.
25. Begjanov T. So`zlerdin` semantikali`q topari`. Qaraqalpaq tili boyi`nsha izertlewler. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1971, 72-bet.
26. Мусаев К. М. Отзыв о диалектологический словаре каракалпакского языка (Отзыв по рукописы У.Доспанова, Б. Бекетова, И. Каримходжаева) 1969.
27. Махмутова Л.Т. О принципах составления татарского диалектологического словаря.// Вопросы диалектологических языков. Казан, 1960.
28. O`zbek xalq shevalari lug`ati. Toshkent, Fan, 1971, 206-233 betlar.